

Népetimológia mint szóalkotási/szóalakítási mód

Bevezetés

A szavak eredetének bogozgatása, felfedezése: mindannyiunk érdekes élménye. Fejtegetés közben olykor — észrevétlenül — összekuszálódnak a szavak rokoni, eredetbeli kapcsolatai. Ennek rendszerint a tévútra került szócsaládosítás az oka. Az alaki hasonlóságon alapuló téves képzettársítás csalékonyan szedi rá mind az alkalmi szóeredet-magyarázót, mind a hivatásos etimológust, s igencsak nehéz leleplezni téveteg „csínytevéseit”. Nem meglepő tehát, hogy szókinszünk, szólásaink igen tetemes hányadát a **másodlagos motiváció** — megszokottabb, ismertebb nevén: **népetimológia** — alakította, változtatta olyanná, amilyen.

A magyar nép etimológizáló készségéről, ennek (egyik szembetűnőbb) okáról Czuczor Gergely és Fogarasi János *A magyar nyelv szótárában* így ír az **oroszleány** ‘oroszlán’ szóalak keletkezésének kapcsán: „A köznép, midőn szebben akar szólani, így ejti, **oroszleány**, mintha oly véleményben volna, hogy öszvetett szó az orosz és leány részekből. **Megvan t. i. népünkben azon okszerű tulajdonság, hogy értelmesen akar beszélni, honnan nem egyszer az történik rajta, hogy midőn a szónak eredeti jelentését [azaz: eredeti motiváltságát, keletkezésének szemléleti háttérét] nem tudja, helyette olyat használ, melynek valamely értelme van, pl. midőn a hagymáz betegséget hagymás-nak nevezi, mert a hagymát jól ismeri, s e helyett bűdi boszorkány, így szól: **bőjti boszorkány**, stb.” (CzF. **oroszlán, orozlány** a.). — A népnyelvben se szeri, se száma az ilyen s hasonló „értelmesített” szavaknak: ezért „magyarították” például itt-ott Veszprém megyében és Zalában a ‘**virzsinia szivar**’-t **bőrszőnyi szivar**-ra (ÚMTsz.), Apátfalván a ‘**nagy fülű, ügyetlen (ember)**’-t **fülegórija**-ra (uo. **filigória** ‘veranda’ stb. a.), Gombán a ‘**hírnök**’-öt, ‘**küldönc**’-öt, ‘**futár**’-t **kurjancs**-ra (uo. **kurrens** a.); voltaképpen ezért került a ‘**miskakancsó**’ stb. jelentésű **miska** ÚMTsz.-beli szócikkébe a szennai (Somogy megye) **miska** ‘egér’ adat is; ez az utóbbi ugyanis**

kakukkfióka: a szerbhorvát **miška** ‘egér’ (Machek: EtSlČ. **myš** a.) főnév átvétele, tehát homonima; stb.

Etimológiai kutatásaim során mindig érdekelték a népetimológiával alakult szavak. Ezekből hazai és külföldi folyóiratokban, emlékkönyvekben s egy önálló kötetben több olyan szófejtést publikáltam, amelyekben a másodlagos motiváció jelenlétét, hatását véltem felfedezni. L. például:

beligyernek ‘a szülőkkal maradó legkisebb fiúgyermek’; **finkő** ‘herpes lingualis’; **folyó ~ folt** ‘keréktalp’; **futógerenda** ‘koszorúgerenda’; **fűköröm** ‘szarvasmarha két kisebbik körme’; **bátibot** ‘a káka buzogányos feje’; **kócsag**¹ ‘négyzarvú faláda ruhák tartására’; **kócsag**² ‘kaucuk’; **koszlinka** ‘hiányos, ritkás kis szőlőfűrt’; **köntőrfalaz** ‘hímez-hámoz’; **macska** ‘egy csomó meggerenezett kender’; **ékszeres** ebben: **ékszeres lószerszám** ‘szegekkel díszített lószerszám’ (NytudÉrt.105); **halánték** (Népr. és Nytud. 24—25: 138—145); **nevetlenujj** ‘gyűrűsujj’ (uo. 27—28: 73—81); **rongál, rombol** (uo. 29—30: 454—456); **fülvásár** ‘fülsár’ (MNy. 84: 334—336); **bodza** ‘lábfehély’ (Népr. és Nytud. 33: 39—41); **iha** ‘az a madzag, amelyre a halakat szállításhoz felfűzik’; **ihany** ‘kocsin a rúdszárnyakat összekötő fa’; **ebes** ‘mocsaras’; **násfa**¹ ‘fülbevaló’; **násfa**² ‘tolózár’; **léhűtő** ‘naplopó’; **eve** ‘elvé’ ebben: **Duna-eve** helynév; **szecskavágó, szecskametsző** ‘szöcske’ (Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Budapest, 1991: 447—452); **ánslóg** ‘kénrúd’; **nyúlárnyéka** ‘egy fajta gyomnövény’; **bagó** ‘szőlőrügy’; **bordó** ‘a hagyma gömbszerű termése’; **csipszarka** ‘kisgyerek’; **csuhé** ‘a kukoricacső fedőlevele’; **ejtőzik** ‘ebéd után pihen’; **fosztyinka** ‘tollgerinc’; **gubanc** ‘mellen levő ruha’; **kuszalag** ‘iszalag (növénynév)’; **kákabocika** ‘kákabuzogány’; **kaniból** ‘viccből’; **kényesítő, kényes-üög** [üög ‘üveg’] ‘higany’; **kerthenező, káposztáskertbe-néző** ‘kancsal’; **kisér** ‘fibrin’; **megabrakol** ‘elver’; **megjuhászodik, megkanászodik** (le)csillapodik, megszelídül’; **pákosztos** ‘torkos (gyerek, állat)’; **pecsérke** ‘lusta, egy helyben ülő ember’; **szemecske** ‘napraforgómag’; **ízék** ‘takarmánymaradék’; **macska** ‘fonálon, kötélén magától keletkezett csomó’; **megmacskásodik** ‘megcsomósodik (a tej)’, ‘(láb) elzsibbad’; **pálannya** ‘gömböc’ (Rákos Péter hetvenedik születésnapjára — in: Acta Universitatis Carolinae — Philologica 1. Slavica Pragensia XXXVII. Praha, 1995: 80—86).

Ebben, a népetimológia szerepét feltáró példagyűjteményben olyan szavakat válogattam, szemelgettem gazdag anyagomból, amelyek betekintést nyújtanak a népetimológia „boszorkánykonyhájába”, azaz rámutatnak a másodlagos motivációt kiváltó nyelvi és nem-nyelvi okokra. — Kiváltképpen

előnyben részesítem a kétnyelvű (magyar—szlovák, magyar—horvát és magyar—román) környezetben keletkezett népetimológiákat, megvilágítva a kettős nyelvi tudat szerepét, hatását ezek megjelenésében, kialakulásában. Ezirányú kutatásaimban jelentős mértékben támaszkodtam az alábbi — t e r e t és időt egybefogó — nyomtatott forrásokra: a nyelvatlaszokra, tájszótárakra, a Magyar néprajzi atlaszra, valamint a feleségemmel, Mokányné Nagy Katalinnal együtt — nyelvföldrajzi módszerrel — gyűjtött kárpátaljai magyar nyelvjárási szókincs kéziratos anyagára.

Példagyűjteményem nagyobb hányada itt jelenik meg először. De bekerült néhány korábban közzétett, ám jelentős(ebb)en módosított, jobbított szövegem is.

Kötelességemnek tekintem megemlíteni, hogy sokat épültem Hadrovics Lászlónak a Magyar történelmi jelentéstanán: etimológiáim megírásakor bátran támaszkodhattam világosan megfogalmazott és rendszerezett elvi tételeire, magyarázataira és az ezeket gazdagon illusztráló adataira; benne megtalálja az érdeklődő olvasó a népetimológia feldolgozásával, rendszerezésével foglalkozó legfontosabb irodalmat is.

Szívemből köszönöm Deme László atyai barátomnak példagyűjteményem gondos elolvasását, a szócikkeimmel kapcsolatos — szűkszavú, de annál értékesebb — helyeslését, valamint módosítást, javítást kívánó-ajánló észrevételeit.

Hálával tartozom Tarnói Lászlónak, a Nemzetközi Hungarológiai Központ vezetőjének a lankadatlan baráti buzdításáért, a megjelentetés nem könnyű feltételeinek elő- és megteremtéséért.

Elismerésemet fejezem ki Princz Lászlónak, a NHK kiváló számítógépes technikusának: gondos-szorgos szerkesztői munkája nélkül aligha láthattak volna ily rövid idő alatt napvilágot szövegeim.

Budapest—Prága, 1995 márciusa

Szómagyarázatok

AJTÓPORA

A magyar—szlovák nyelvhatáron levő — zoborvidéki — Lajos községben az ajtóküszöbnek **ajtópóra** a neve (ÚMTsz.).

Első látásra úgy vélnénk, hogy ennek a nyolcvan évvel ezelőtt adatolt lexémának ***ajtó porá** jelzős szó szerkezet lehetett az elődje; vö. **a föld pora**, **az út pora** (ÉrtSz. **por** a.), illetőleg **ajtó szemöldöke** (Marosvásárhely) ‘az ajtó mögött levő sarok’ (ÚMTsz.) stb. Majd ebből az ***ajtó porá** szintagmából keletkezett tapadással az **ajtópóra** összetett szó.

E tetszetős magyarázat azonban nem állja meg a helyét, mert az **ajtópóra** lexéma **porá** utótagja a szlovák ‘küszöb’ jelentésű **prah** főnévnek az átvétele; vö. szlk. **prah** ‘küszöb’: **Tvaj prah mojá noha vádz neprekroší** [‘(Soha) többé nem lépem át a küszöböt’] (Hizsný: Orlovský 259); eredeti szó, megvan a szláv nyelvek mindegyikében, például: **cseh práh**, lengyel **próg**, orosz, ukrán **но́р**, szlovén **prág**: ‘küszöb’ (Machek: EtSlČ. 478). Az említett szlovák szónak a lajosi nyelvjárásban — nyelvünk szabályainak megfelelően — lehettek volna ilyen (alak)változatai: ***párah**, ***páhar**, ***páro**, ***pára** stb. (miként például a **tereh**-ből alakult a nyelvjárási **terēh**, **tere**, **terő**, illetőleg az irodalmi **teher** is, stb.: TESz. **teher** a.). Abban, hogy a különböző hangfejlődési tendenciák közül az **a** bontóhang helyett **o** realizálódott, bizvást szerepe lehetett a talán ősi (finnugor, esetleg uráli: TESz.) ‘a talaj szétmálló, finom részecskéi’ jelentésű **por** szavunknak. A **por** vonzaskörét erősíthette, fokozhatta a magyar fülnek szinte azonos hangalakú —közkeletűbb— ‘por’ jelentésű szlovák **prach** (Orlovský, uo.) főnév is. — Érdekességként megemlítem, hogy több megkérdezett magyar ajkú elsőéves szlovákiai diákom (Miért nevezik **ajtópórá**nak a küszöböt?) azt mondta: mert az a legporosabb, vagy: mert a küszöb a legsárosabb, legporosabb, ha nem takarítják rendszeren.

APRÓPANUSA ~ KICSIPANUSA ~ PICIJÁNY

A szakirodalomból tudjuk, hogy ‘a kukoricacső borítólevele’ jelentésű **panusa** (**panussa**, **panuzsa**, **panus**, **pēnusa**, **penus** stb.) Erdély-szerte ismert román jövevényszó (vö. rom. **pănușă**, **pănuși** ‘ua.’), ‘kukoricakóró’ és ‘kukoricáizék’ értelemben már szűkebb területről adatolt (MSzRET. 137, 304, 384; MNyjRomKölcs. 290—1). Összetételekben is szerepel: **panuskóró** (Szépkényerűszentmárton), **panusakóró** (Bonchida), **panusakorē** (Ördögösfüzes), **panuskorē** (Felsőtők) ‘leszedett kukoricaszár’; **panusakivé** (Koltó) ‘összekötözött kukoricakóró’; **aprópanusa** (Gyalu, Kolozsgyula, Magyarfodorháza, Szucság, Szépkényerűszentmárton, Bonchida; Kis-Szamos mente, Csomafája), **apropānusa** (Kisiklód), **apropānusa** (Magyarköblös), **apropanus** (Visa; Kis-Szamos mente, Bádok), **āpropanusa** (Kérő); **kicsipanusă** ~ (ritkán) **hântolĕk** (uo.), illetőleg szó szerkezetben is: **aprou panusa** ((Misztófalva), **aprou panusa** (Koltó, Sárosmagyarberkesz) ‘a tengeri csövérről lefosztott levél’, továbbá: **natypanusa** (Bonchida, Csomafája), **korē** ~ **natypanusa** (Kendilóna) ‘kukoricaszár’; **törőbuzapanus** (Visa) ‘ua.’; **zótpanusa** (Kide); **zöütpanusa** (Misztófalva) ‘ua.’ (TszKal. 14; MNyjRomKölcs. **panusa** a.).

Az alábbiakban az **aprópanusa** és **kicsipanusa** összetételek keletkezésének okára keresem a választ. Mindenekelőtt arról kell szólnom, hogy Erdély kisebb területén ‘a kukoricacső borítólevelé’-nek más — szintén a románból kölcsönvett — elnevezése is járatos: **piciján** (Kérő), **picijány** (Almásmálom), **picijány** (Szászníyres), **picijen** (Komjátszeg), **picijēn** ~ **apropanus** ~ **apropānusa** (Kisiklód), **picijēny** ~ **hântolĕk** (Kérő, Alsőtők), **picijēny** ~ **apropanus** (Kérő); sőt egy nyelvjárásban átvonódott (ezt két forrás is megerősíti) érintkezésen alapuló névátvitellel a kukorica virágjára: **picijáno** (Visa), illetőleg: **virág** ~ **picijáno** (uo.) ‘a kukorica virága’; vö. rom. nyelvjárási **pițiiēne**, **pițiene**, **pițiiána** ‘a kukoricacsövet borító levél’ (MNyjRomKölcs. **piciján** a.).

Ha — továbbá — a dinamikus szinkroniához igazodva a **piciján**, **aprópanusa**, **kicsipanusa** szavakat belső (vagyis azonos nyelvjáráson belüli) mozgásukban figyeljük meg, akkor a szemünk előtt formálódó nyelvi alakulásmódjukat is nyomon követhetjük. — A kisiklói **picijēn** ~ **apropanus**, **apropānusa**, valamint a kérői **picijēny** ~ **piciján** ~ **āpropanusa** ~ **kicsipanusă** ~ (ritkán) **hântolĕk** ~ **hântolĕk** egymással szembesített adatok arról győznek meg bennünket, hogy a **piciján** ~ **picijány** ~ **picijēn** ~ **picijen** ~ **picijēny** változatok első két szótagját a nyelvérzék — népetimológián — a hangfestő eredetű magyar **picí** ‘(igen) kicsi, apró’ melléknévvvel azonosította éppen úgy, mint például főként a Mezőség magyar nyelvjárásaiban feljegyzett román eredetű **picigája** ‘mondókával kísért csipicsóka gyermekjáték’ **picí-**

hangsorát, 1. például Domonkos nyelvjárásban: **picigájo ~ icipicigájo**; vö. rom. **Pițigaja, gaja Ce duci in gropaia** ‘ua.’ (MNYjRomKölcs. **picigája** a.; Tiktin 3: 1177), majd ennek az újonnan alkotott összetételnek az analógiájára — a ‘**pici** : **apró** : **kicsi**’ fogalmának korrelációja alapján — létrehozta az **aprópanusa ~ kicsipanusa** compositumokat. Alkalmasint ezzel függ össze, hogy néhány mezőszégi magyar község nyelvében a ‘kukoricakoró’-t **natypanusá**-nak (is) nevezik. Ám az utóbbi összetétel létrejöttének valós okát csak nagyobb nyelvjárási (ismeret)anyag alapján lehetne megnyugtatóan feltárni.

A bemutatott metamorfózis nem egyedülálló nyelvünkben. — Az olasz eredetű **bagó** ‘nyállal összecsomózott, illetőleg a pipa aljából kiszedett hamuvá nem égett, szutykos dohánymaradék, amelyet lassú, élvezetes majszolás után kiköpnek’ jelentésű szó van a **bagóhiten él** ‘nem törvényes házasságban él’, **bagólére esküdtek** ‘vadházasságot kötöttek’, **bagólén élnek** ‘vadházasságban élnek’ szólásokban. „Az efféle szemléletes, tréfás kifejezésekbe — írja Benkő Loránd (MNY. 77: 205) — szüremkedett be itt-ott a bagoly madár képzete és vele a **bagoly** szó...”; vö. **Bagojhitönn él** ‘vadházasságban él’, **Lófejönn esküdött bagojhitre** ‘ua.’ (SzegSz. **bagolyhit** a.). Ám ezzel még nem zajlott le a népetimológiás folyamat: a ‘**bagoly**: (bűdös)**banka**’ fogalmának korrelációja alapján (a népi szemléletben ti. mind a két madár ellenszenves és lenézett; l. Kiss: MMad. 203, 219) keletkeztek a következő nyelvjárási szólások és állandósult szókapcsolatok: **Banka-hitben** (Újfehértó) ‘vadházasságban (él)’; **Bankahiten** (Hajdú vm.) ‘ua.’; **Bankahitben él** (Balmazújváros) ‘vadházasságban él’; **Banka hiten van** (Újfehértó) ‘ua.’; **Bankahitre** (Tiszabercel) ‘törvényes házasságkötés nélkül’: **Bankahitre is elszökök vele, ha kellek neki** (ÚMTsz. **bankahit** a.).

A régi **juházik, juhászik** ‘(le)csillapodik, (meg)szelídül’ ige (alapszava minden bizonnyal a régi **jonh, joh, juh** ‘belső rész, szív stb.’: EWUng.) a **juhász** ‘juhokat őrző, gondozó pásztor’ népetimológiás — alaki — hatására, hasonlóságára több nyelvjárásunkban **juhászodik** ‘ua.’ külsőt vett fel; vö. például: **juhászod-ik** (Szeged; Bánság; Csallóköz; Szatmár vidéke; Székelyföld; Háromszék vm.) ‘csillapodik, szelídül, engesztelődik, békül’, **meg-juhászodik** (Szeged; Bánság; Csallóköz; Hajdú m. Földes; Rimaszombat) ‘lecsillapodik, megszelídül, megengesztelődik, megbékül’ (MTsz.). CzF.-nak **juhászodik** szócikkében többek között ez áll: „Ha mérgét kiönti, majd megjuhászodik”, azaz a hirtelen haragú, hóbortos ember, „ki miután dühében magán kívül ragadtatott, utóbb lecsillapodik, megszelídül, és magához tér”; a szócikket viszont ezzel a mondattal zárja: „Egyébiránt székely tájszólás szerint ugyanazt jelenti **kanászodik** ige is”. Ma is él még ez a — ‘**juhász**: **kanász**’ korrelációján alapuló — ige Erdélyben; erre vö.

megkanászodik (Háromszék vm.), **mők-kánászodik** (Halmágy)
'lecsillapodik, megszelidül; megjuhászodik' (ÚMTsz. megkanászodik a.).

APRÓSÁG ~ SZÁRAZSÁG ~ ASZÚSÁG

Az **apróság** főnévnek az ÚMTsz. a következő jelentéskörét tartja nyilván: 1. **apróság** (Tiszafüred) 'házi szárnyas, baromfi'; 2. **apróságnak** (hr. Hódmezővásárhely) 'apróbb cserépedények (csésze, bögre stb.) összefoglaló neve'; 3. **apróságnak** (hr. Szalóka) 'alja kender' és 4. **apróságot** (tgyr. Kolozsvár) 'aprófa, gyűjtős'.

Ennek az egyszerű szónak áttetsző struktúrája van: képzett szó, **apró** alapszavához — itt gyűjtő főnevet alkotó — **-ság** nomenképző járul, vö. **ifjúság, palócság, lovasság** stb. — Nyelvtudatunk is könnyűszerrel elkülöníti ezeket a szerkezeti elemeket, így az **apróság** főnév képzett voltához ezek szerint nem férhet semmi kétség.

Az ÚMTsz.-beli mindegyik **apróság** diakrón vizsgálatából kiderül, hogy a 4. jelentésként reprezentált főnév másként, a többitől teljesen eltérő módon alakult.

Állításonkat bizonyítandó, a Kolozsvárról adatolt szónak megvizsgálom mind jelentéskörét, mind pedig az egyéb nyelvjárásokból (és forrásból) ismertté vált — a fejlődés mozzanatait is megvilágító — kiegészítő anyagot.

A gyűjtős szó fogalmába régtől fogva beletartozik a 'fárol lezuhalt, levagdalt vagy letördelt, apróbb darabokból álló vékony, száraz gally', valamint a 'forgács', az 'aprófa' stb. jelentés, erre vö. például: **gyűjtős** 'alágyújtásra való rözse, puha fa, papiros' (SzegSz. **gyűjtős** a.). Ezért nevezik a rözset több erdélyi község nyelvében **tűzgyűjtő**-nak (is); íme: U—263 (Csekefalva) **tűzgyűjtő**; U—224 (Szederjes) **tűzgyűjtő**; H—88 (Nyújtód) **tűzgyűttő**; U—289 (Nagymedesér) **tűzgyűjtő**; U—267 (Székelyszentmiklós) **ág ~ tűzgyűjtő**; H—21 (Zágon) **ágoicska ~ tűzgyűjtő**; U—242 (Kénos) **száraz ág ~ tűzgyűjtő**; U—287 (Gagy) **tűzgyűjtő ~ szárazság**; U—283 (Andrásfalva) **tűzgyűjtő ~ szárosság**; H—38 (Páké) **tűzgyűjtő ~ (ritkán) száalka**; U—265 (Hidegkút) **ág ~ süvény ~ cirę-birę ~ tűzgyűjtő**; U—253 (Alsóboldogfalva) **apró ág ~ mosztalék ~ tűzgyűjtő** és U—275 (Székelyszenttamás): (újabb alak) **tűzgyűjtő ~ száalka ~ pęzde ~ pęzmeę** (SzékNyfSz. **rözse** a.). — A bemutatott adatok között figyelmet kelt a „**tűzgyűjtő**”-nak **száraz ág**, illetve **szárazság** szinonimája. Ezek tömegesen fordulnak elő a fent megnevezett szóföldrajzi szótárban; az egymás közötti gyakorisági megoszlásuk ilyen:

„száraz ág”₃₆ ~ „szárazság”₂₂

[Megjegyzés: Az adatok jobb alsó sarkában levő számok a gyakoriságra utalnak.]

Az alsóboldogfalvi **apró ág** sem társtalan ilyen szempontból: neki néhány kutatóponton „**apróság**” a korrelációs párja; vö. például: U—286 (Székelyszállás): **ág** mellett **apró ág**, U—229 (Homoródmás): **apró ág**, Cs—131 (Csikkozmas): **cèrmę** mellett már **apróság** áll. — Ennek a korrelációs párnak a gyakorisági megoszlása alábbi:

„**apró ág**”₄ ~ „**apróság**”₂

Meg kell neveznem az idetartozó harmadik, egymással kölcsönös viszonyban álló párt is, ez pedig az

„**aszúág**”₄ ~ „**aszúság**”₇

Vö. például H—39 (Barátos): **asszuág**; H—58 (Szörcse): **ág** ~ **ág** ~ **asszuág**; H—105 (Kézdiszentlélek): **assz^uág** ~ **mężęje**, illetőleg: H—83 (Alsócsernátón): **asszuság**; H—49 (Angyalos): **asszuság**; H—48 (Besenyő): **ág** ~ **asszuság**.

Mi indokolta, hogy a „**száraz ág**”, „**apró ág**” és „**aszúág**” (←**aszú ág**) a kutatópontok jelentős számában — másodlagos motiváció eredményeként — „**szárazság**”-gá, „**apróság**”-gá, „**aszúság**”-gá, azaz képzett szóvá alakuljon át?

A nyelvi-nyelvjárási tények arról tanúskodnak, hogy a ‘rőzse’ jelentésű „**ág**”, „**száraz ág**”, „**apró ág**”, „**aszúág**”, „**kopasz ág**”: (U—318), „**száraz rügy**”: (U—309), „**száraz gally**”: (U—250), „**száraz perme**”: (Cs—127) — jelentéstartalmuknak megfelelően — gyűjtőnevek nem bizonyultak elégségesnek (talán a román nyelvszemlélet hatására) a gyűjtőfogalom kifejezésére, ezért kellett megjelennie ott, ahol kellő hangalapot talált, a gyűjtőfőnevet alkotó -**ság** képzőnek. Az elmondottak bizonyítására 1. a gyűjtőfogalom markánsabb kifejezésére alkalmazott egyéb nyelvi eszközöket: „**ág**” → „**ágbog**”: (U—251, 258; H—85) → „**ágbogak**”: (U—256); „**cire**”₁₆ (< rom. **țiră** ‘hosszú rúd’: MNyjRomKölcs. **cire** a.) → „**cire-bire**”₁₄.

A belső analógia, kölcsönhatás is működött a szinonimák keletkezésében, fejlődésében, terjedésében stb. Ennek érzékeltetésére 1. az alábbi szinonimaegyütteseket : H—36 (Nagyborosnyó): **asszu ág** ~ **asszuság**; U—239 (Kisgalambfalva): **száraz ág** ~ **szárazság** ~ **cire-bire**; U—226 (Szentlászló): **apróság** ~ **száraz ág** ~ **szárazság**; U—258 (Hodgya): **szárazság** ~ **pężmite** ~ **pężme** ~ **ágboG** ~ **száraz ág**; U—211 (Homoródvárosfalva): **száraz ág** ~ **szárazság** és U—227 (Ábrámfalva): **szárazság** ~ **apróság**.

A szócikk elején idézett kolozsvári tárgyragos **apróságot** ‘aprófa, gyűjtős’ adatot — jelentéstani és nyelvföldrajzi érvek alapján — idetartozónak tekintem.

A címül írt szavak létrejöttét tehát a helyi — erdélyi — nyelvjárásokban uralkodó rendszerkényszer serkentette.

A SzékNyfSz. rőzse címszavának teljes tájszóanyagát 1. az 1. sz. mellékleten.

1. számú melléklet:

rőzse fn lex [436] 'vreasc; Reisig' : ág (U 215, 237, 257, 310—1), ág (H 24—5, 28, 68, 73—4, 84, 104, 113, 121; U 246), ágG (H 110), ág ~ ág (U 230), ágG ~ ág (H 47), ágG ~ ágG (H 108); ágocska (U 208); ágbog (U 220, 228), ágbog (H 86, 94); aprò ág (U 229); aprócska (U 276); asszuág (H 39), asszuágG (H 18); asszuság (H 83), asszuság (H 35, 70), asszuság (H 33), asszuság (H 49); bézlán (U 235); cémere (Cs 138, 142—3, 149, 151); cinege boka (U 223), cinege boka ~ cinige boka (U 240); cire (U 291), cire (U 321, 324, 326), cire (U 290), cirè ~ cire (U 314); círmę (Cs 123, 125, 132, 139), cęrmę (Cs 124); csęrsze (H 43); csęzęęę (U 295); fahűladék (U 204); gac (Cs 146, 152, 155); gáj (H 16); gęzdęr (Gy 180a), gęzdęr (Cs 157, 159, 165, 167—8, 170—2, 174—6; Gy 177—8, 181, 183—4, 186, 186a, 188—9, 191, 194), gęzdęr (Gy 187, 187b—c); gęzdęrje (Gy 182), gęzdęrję (Gy 180); męzsdę (H 93); mőj (Gy 195); muzsdaj (U 200), muzsdaj (U 206); pęzđę (U 274, 297, 300), pęzđę (U 299), pęzde ~ pęzđę (U 294); pęzmę (U 232), pęzme (U 256), pęzmę (U 293, 306, 317); pęzdőlicę (U 280); rűgy (U 285), rűgy (H 96); száraz ág (U 260), száraz ág (H 26; U 210, 217, 222, 243, 269), száraz ág (U 245), szároz ág (U 282, 288), szároz ág (U 205, 218), száraz ág (H 45—6, 65, 111), szároz ág (H 44, 89), szároz ág (U 201, 209), száraz ágG (H 23), száraz ágG (H 34); szárosság (U 249), szárosság (U 213), szárosság (U 216), szárosság (U 247), szárosság ~ szárosságG (273); szemęrke (Cs 128), szemęrkę (Cs 136); tőrmelék (U 202), tőrmelęk (U 199); tűzgyűjtő (U 263), tűzgyűjto (U 224), tűzgyuttó (H 88), tűzgyűjtő (U 289); ág : rőzse (H 117); ág : apro ág (U 286); ág : asszuság (H 48), ág ~ ág : asszuág (H 58); ág : cire-bire (U 255); ág : csętęje (H 62); ág : gáj (H 95), ág : gáj (H 119); ág : pęzmę (U 304); ág : rűgy (U 284); ág : száraz ág (H 60), ág : száraz ág (U 212), ág : szároz ág (H 19, 22, 59), ág : száraz ág (H 40); ág : szárosság (U 266); ág : tűzgyűjtő (U 267); ágocska : tűzgyűjtő (H 21); ágboG : bęzle (U 251); ágbog : szároz ág (H 85); asszu ág : asszuság (H 36); asszuág : męzję (H 105); bézlány : mosztalék (U 236); cémere : gac ~ goc (Cs 141); cémere : gęzdęr (Cs 154), gęzdęr : cémere (Cs 135a),

gëzdër : cëmërë (Cs 160—2), cëmërë : gëzdër ~ (gëzde) (Cs 156); **kopac ág** : cirë (U 318); pëzde ~ pëzde : cirë (U 302); cirë : **száraz rügy** (U 309); cirë : cire-birë (U 305, 307, 316); cire-birë : pözmitë (U 279); cërmë : **apróság** (Cs 131); cërmë : pëzdërjë (Cs 135); cirmë : fënyöcirmë (Cs 134); cirmë : hãjla (Cs 126); cirmë : szálkã (Cs 137); gëzdër : bëzsën (Cs 164); gëzder : gac (Cs 173), gëzdër : gac (Cs 147, 166, 169); gëzder : gãj (Gy 198), gëzdër : gãj (Gy 195), gëzdër : gãj (Gy 184a), gãj : (gëzder) (Gy 196); gëzdër : hãjla (Gy 185); gëzder : pëzde (Cs 145), gëzdër : <pëzde> (U 301); gëzder : tõrnelëk (Gy 179); gëzdinyë ~ gëzdinyë : gëzdërjë (U 272); përmë : **száraz përmë** (Cs 127); szálkã : rõzse (H 81); **szároz ág** : l¹ëhë (H 61); **szároz ág** : mëzëje (H 106); **száraz ág** : pözme (U 252); **száraz ág** : szárosság (U 219, 233), **száraz ág** : szárosság (U 241), **szároz ág** : szárosság (U 211); **száraz ág** : tüzgyújtó (U 242); **szárosság** : ákhëgy (U 248); **szárosság** : **apróság** (U 227); **szárosság** : pëzde ~ pëzde (U 298), **szárosság** : pözme (U 234) **szárosság** : pözme (U 231); **szárosság** : száraz gãj (U 250); **szárosság** : tõrnelëk (U 221); tüzgyújtó : szárosság (U 287), tüzgyújtó : szárosság (U 283); tüzgyújtó : < szálkã > (H 38); ág : cire-birë : cirë (U 312); ág : pëzmelëk : cire-birë (U 313); rõzse : cire-birë (U 254); ág : rüGy : cirë (U 264), ág süvëny : cire-birë : tüzgyújtó (U 265); ágbogak : száraz ág : szárosság (U 225); apró ág : mosztalëk : tüzgyújtó (U 253); apró¹ság : száraz ág : szárosság (U 226); bëzde : cëmërë : gãl (Cs 148); cirë : szároz ág : cire-birë (U 320); csëzëgë : pözme (U 303); csëzëgë : rüGy : cirë (U 277); cirë : pözme : rüGy (U 278); fãág : rügy : cirë (U 319); száraz ág : szárosság : cire-bire (U 239); szárosság : pözmiticë : cire-birë (U 268); gãj : gëzdër : vélsz (Gy 188a); száraz ág : gëzãta : gëzëmuza (H 50); szároz ág : gëtëzsija : gëtãzsa (H 103); porony : pëzde : pözmetëg (U 270); pözme : [rözse] (U 296); szárosság : pözmitë : pözme : ágboG : száraz ág (U 258); cëmërë ~ cëmëre : gëzdër : gac (Cs 153); [tüzgyújtó] : szálkã : pëzde : pözme (U 275); <pözme> : cire-birë : pözde : romlás (U 292). — Megjegyzés: A szócikkben előforduló szavak közül az alábbiakhoz adatközlőink a következő megjegyzést fűzték: cire ‘friss hajtás’ (U 224); a cire-bire ‘az egészen apró rõzse’ (U 239); cëmërë ‘száraz fenyőágacska’ (Cs 141—2); cërmë ‘ua.’ (Cs 131, 135); cseteje ‘fenyőgally’ (H 62); hãjla

‘száraz fenyőágacska’ (Cs 126); pëzmq ‘apró faág’ (U 231);
pëzdrëj ‘lomblevelű fák ágacskaí’ (Cs 135).

ÁRBOC ~ ÁRBUCTÖK, HERBÜZ

Az ÚMTsz. (1: 248) szerint az **árboc** főnévnek köznyelvi ‘hajóárboc’ jelentésén kívül — vö. **árbocnak** (Tihany), **árboca** (Balaton-mellék) —, még hat egymással egyenrangú jelentésárnyalata van: **a. árbuc** (Csenger) ‘leásott magas fenyőszál’ [!]; **b. árbuc** (Tiszahát) ‘szálfa, állásfa’ [!]; **c. árbuc** (Rétköz), **árbucon** (Levelek) ‘a szabad kéményt tartó gerendák egyike’; **d. árbocot** (Kraszna), **árbócot** (Szernye-mocsár) ‘a kút négy sarkába leásott gerendák közül egy’; **e. árbucot** (Doboz) ‘a nádkunyhó vázát alkotó négy gerenda közül egy’; **f. árbocot** (Balaton-mellék), **árbóc** (Badacsonytomaj) ‘a szőlőprés sajtoló részét tartó gerendák egyike’. Mindezek a ‘különböző építmények, eszközök vázát, tartórészét alkotó függőleges gerenda’ összefoglaló — második — jelentéshez csatlakoznak. A szócikket az alábbi — harmadik — jelentés zárja: **árbuc** (Mezőfény) ‘árboctök’. Kissé lejjebb — **árboctök** a. — megtudjuk, hogy Tarcalon és Nyírkátán eredeti **árbuctök** alakváltozatában megőrződött összetett szó ‘nagy fehér tökfajtá’-nak a neve. E szócikk végén Vö.-vel utalás áll a mezőfényi adatra, a tájszótár szerkesztői tehát ezzel azt deklarálják, hogy e két szócikk mindegyik **árboc**, **árbuc** stb. adata azonos eredetű.

Számomra is kétségtelen, hogy ‘a hajó testéből magasra kiemelkedő rúd a vitorla stb. tartására; Mast’ és a ‘különböző rendeltetésű) **függőleges gerendafélék**’ neveként ismert **árboc**, **árboca**, **árbóc**, valamint **árbuc** hangalakú főnév végeredményben latin (TESz.), vagy méginkább olasz (EWUng.) jövevényszó lehet.

Bár a fent megnevezett zöldségnövénynek **árbuc(-)** hangalakja semmiben sem különbözik az **a.**, **b.**, **c.** és **e.** jelentésárnyalatú **árbuc**-okétól, jelentése viszont olyannyira más, hogy sem a velük, sem a többi ‘függőleges gerenda’-félékkel való egyazon eredetet nem fogadhatom el. — Kételyem jogosságát az alábbi nyelvjárási és nyelvföldrajzi tényekkel igazolom:

Az erdélyi magyar nyelvjárásokban elterjedt román jövevényszó a ‘görögdinnye’ jelentésű **hárbuz** (MNyjRomKölc. 171). A moldvai csángó nyelvjárásokban is számos változata van, például: **hárbuc**, **hárbus**, **hárbuzs**, **herbuc(c)**, **hërbüz** (Márton: MCsNyRK. 320; MCsángNyjA. 357: **görögdinnye**). Az utóbbin, a déli csángóhoz tartozó Gyoszen ~ Diószén nyelvjárásában följegyezten, a görögdinnye illatán alapuló népetimológiás mozzanat is jól kivehető; vö. ugyanott: **szëb büzü** ~ **ju illattya** **vagyan** ~ **szëb büzë van** (MCsángNyjA. 289: **illatos**).

A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Viss nyelvjárásában 1929-ben jelentkezik a **harbuz**-nak **harbuc** alakváltozata a **harbuc-tök** ‘nagy takarmánytök’ összetett szóban (ÚMTsz. **harbuztök** a.). Majd 1956-ban — nyelvatlaszgyűjtés kapcsán — Kázmér Miklós figyel fel rá Tarcalon és a Szabolcs-Szatmár megyei Nyírkátán; ennek alakja és jelntése: **árbuctök** ‘nagy fehér tökfajta’ (ÚMTsz. **árboctök** a.).

A mezőfényi elvonással keletkezett **árbuc** (1. fent) néhány évvel később, azaz 1959-ben kelt.

A végbement hangtani és egyéb változásokat a változatok jelentkezésének időbeni egymásutánisága, vagyis a diakrónia is igazolja.

Látjuk tehát, hogy az eredeti keletkezési vagy megjelenési területéről, góctól, bázisától elszármazott szónak mind hangteste, mind jelentése könnyebben változik, mivel elveszti az eredeti asszociációs kapcsolatrendszerét.

Az ÚMTsz. szerkesztőit minden bizonnyal rendkívül befolyásolta e zöldségnövény hovatarozásának a besorolásában az, hogy hangalakja egybeesett a már említett függőleges gerendafélék **árbuc** szavával. E szavak között fennálló jelentésszakadék nem is tűnik olyan áthidalhatatlannak, ha a tökfélékhez tartozó, nagyméretű uborkához hasonló **cukkini**-re gondolunk. Ilyesfajta téves asszociáció — másodlagos motiváció — lehet az alapja annak is, hogy egyik címűl írt szavunkat sem vette fel a MNYRomKölcs. a **hárbusz** szócikkbe.

ÁSFA, ÁSPAFA, SZÁTYFA, KALAFÁ

Nyelvünknek rendkívül termékeny szóalkotási módja a szóösszetétel. Se szeri, se száma azoknak a compositumoknak, amelyek két önálló alakú és jelentésű szó összekapcsolásából jöttek létre. Ennek az ősi — idővel egyre izmosodó — szóalkotási módnak ismertebb okviszonyai között igen jelentős szerepe van nyelvszemléletünknek, valamint az analógiának (MMNYR. 1: 421—55).

Magától értetődő, hogy a **-fa** utótagú összetételek száma a SzegSz.-ban **másfélszázra** rúg, az ÚMTsz.-ben pedig jócskán meghaladja az **ezret**. Mennyiségük gyarapodott azokkal az idegen eredetű egyszerű szavakkal is, amelyekhez **-fa** utótagot nyelvünkben, nyelvjárásaink valamelyikében vagy/és egyik-másik csoportjában rendelt hozzá az analógia. Íme néhány példa:

árboc. — (latin vagy olasz: 1. **árboc** ~ **árboctök** szócikk a.): 1519: **arbozon** (-on = hr.); 1533: **Arbocz fa**; 1552: **árboß fa**; 1777: **árbutzfa**; 1792: **arbutz**. A TESz. megjegyzi: „A régi nyelvben sokkal gyakoribb **árbocfa** összetételből az **árboc** talán Baróti Szabó Dávid tudatos elvonása.”;

nyelvjárásainkban: **árbuc** (MTsz.), **árboc**, **árbóc** stb. → **árbocfa**, **ábrucfa**, **ágrucfa** [← ág] (ÚMTsz.).

csép. — régi **csép** (< szl.: TESz.); nyelvjárásainkban: **csép**, **csíp**, **csip** stb. → **csépfa**, **csípfa**, **csipfa** (MNYA. 288 : **csép**; ÚMTsz. **csép**, **csépfa** a.).

mota. — (szlk. **moták** ‘gombolyító motolla’ > középső és keleti palóc **moták** :>) **motá** → **motáfá** ‘gombolyító’ (TESz. **motolla** a.).

motolla. — régi **motola** ‘rúd alakú vagy kerékszerű fonalgombolyító eszköz’ (< déli szl. és szlk. : TESz.; EWUng.); nyelvjárásainkban: **motóla**, **motolla** stb. → **motolafa**, **motólafa**, **motollafa** ‘ua.’ (Végh: ÓHA. 200: **motóla** 1 a.; MNYA. 579: **áspa**, 580: **gombolyító**; ÚMTsz. **motolla**, **motollafa** a.).

Közvetlenül e két utóbbi szavunkhoz tartoznak, mi mi több: az együttes — egymást is kölcsönösen befolyásoló — tagjai a főként délnyugati nyelvjárásaink szavaként ismert (TESz.), de néhány palóc nyelvjárásban is feljegyzett **áspa**, **áspáló** (MNYA. 579: **áspa**; ÚMTsz. **áspa**, **áspál**¹ a.) alakváltozatok és ezeknek -fa utótaggal kiegészült szinonimái (uo.).

Az **egyszerű szó** ~ **összetett szó** szinonimapár egymással való vetélkedését, küzdelmét kiválóan érzékeltetik a következő — MNYA. **áspa** szólapjából kiemelt — adatok:

A — 15 (Velem): **matuola** ~ (ritkán) **mat^uolafa**

A — 30 (Egyházasrádóc): **matuolla** ~ (ritkán) **matuollafa**

B — 18 (Becsvölgye): **matuolla** ~ **matuola** ~ **matolafa** ~ **matuolafa** ~

áspoluo ~ **áspuo** ~ **ásp^uó**

B — 22 (Egeraracsa): **áspálluofa**

B — 26 (Becsehely): **áspol^uófa** ~ **áspuo** ~ **ásp^uó** ~ **ásp^uó** ~ (ritkán) **áspo**

B — 32 (Vörs): **áspáló** ~ **áspállófa** ~ **á^ospafa**

B — 35 (Szenta): **áspáló** ~ **áspafa** ~ **áspa**

Ju — 2 (Velika Piszanica): **áspálófa** ~ **áspa**

D — 22 (Kisasszond): **áspofa** ~ **áspa**

G — 11 (Old): **áspafa** ~ **áspa**

G — 12 (Kölked): **áspálló** ~ (ritkán) **áspállófa** ~ **áspa** ~ **áspa** ~ (ritkán)

áspafa

Figyelemre méltók az ugyanebbe a szinonimatípusba tartozó — a MNYA. 580: **gombolyító** szólapjából idézett — részletek is:

Cssz — 17 (Bolyk): **motá** ~ **motáfá** ~ **vető** [Ennek a kutatópontnak az adataira vonatkozó „Egyéb megjegyzések” rovatban: A tárgyi azonosság kétséges.]

Cssz — 18 (Magyarhegymeg): **motá** ~ **motáfá** ~ **vertőkelevel** ~ **vertőke**

H — 6 (Karancslapujtó): **motá** ~ **motáfá** ~ (ritkán) **gombolyító**

F — 4 (Kisszékely): (ritkán) **motolla** ~ (ritkán) **áspafa** ~ (ritkán) **áspa**

Ritkábbak azok az esetek, amikor a rendszerkényszer hatására nem utótag tapad az egyszerű szóhoz, hanem magában a szótestben megy végbe **osztódás**: a népetimológia a szótest utolsó hangjait az összetétellel keletkezett párjával azonos lexikai egységbe szervezi. Így jött létre az **áspa** → **áspafa** mellett az **áspa** a magyar **ásfa** szerkezetű szinonimapár. A ‘motolla’ jelentsű **ásfa** 1874-ben került tollvégre a Gömör vármegyei Krasznahorkaváralján (MTsz. esztováta a.).

Az elmondottakat megerősítik az alábbi példák: a szlovák ***stativa** ‘szövőszék’ főnévből a magyarban előbb **szátyiva** > **szátyva** > **szátva** válhatott (TESz.), e két utóbbiból **szátyfa**, **szátfa** összetett szót teremtett a népetimológia; vö. Krasznahorkaváralján **szátyfa** (1874: MTsz. esztováta a.); **szátyfa** (Nyomár; Sajószentpéter); **szátyfára** (-ra = hr. Szuhogy) ‘szövőszék’ (ÚMTsz. szövőszék a.); Csz—13 (Nagyölyved): **szátfa** ~ **szátvá**; Csz — 21 (Csucsom): **szátyfa** ~ **szátyfa** ~ (ritkán) **szátyvá** (MNYA. 581: szövőszék a.). Nyelvjárásainkban ismert még a **szágyfa** (Gömör és Kishont vm.), **szátyfa** (Alföld; Szentés) szónak ‘szalag, kötél stb. szövésére használt egyszerű faszerkezet’ jelentése is (ÚMTsz. uo.). Megjegyzem, hogy Dunántúl délnyugati részén (főként Belső-Somogy, Ormánság és Drávaszög nyelvjárásaiban) ‘szövőszék’ jelentésben a -fa utótagú összetétel (vö. **szűőfa**, **szűőfa**, **szűőfa** stb.: MNYA. uo.; MNépra. 298) az uralkodó változat. Alighanem ezek a -fa összetételű szavak lehettek serkentő hatásúak a Zala megyei Bödeháza (B—28) följegyzett **fajz** ~ **fajsz** ~ (ritkán) **fajszfa** utóbbi tagjára (MNYA. 581: szövőszék a.), valamint a Somogy megyei **ásfavasat** (tgyr.) ‘vasrudacska, amelyen az orsó forog áspálás közben’ (ÚMTsz. **áspavas** a.) összetétel **ásfa**- tagjának létrejöttére.

A TESz.-nek az a véleménye, hogy az oszmán-török **falaka** ‘egy fajta kaloda, melybe talpbotozás előtt a lábat beszorítják; talpbotozás; hámfá, kisafa’ nyelvünkbe kerülve azért lett **kalafa** alakú, mert benne „hangátvetés történt, s ezt talán [én emeltem ki; — M. S.] a **kaloda** és a **fa** népetimológias hatása is serkentette” (**kalafa** a.). — CzF. (3: 333) szerint a **kalafa** „eredetileg **kaló-fa** volt”, előtagjának tömorfémája a görbeséget jelentő **kal** ige-tővel azonos, következésképpen: „Kalafának nevezik, mert, akit kalodába zárnak, midőn kezét lábát becsiptetik, meggömbülve kénytelen ülni”.

Ez az igen szép naiv szófejtés megerősít abban a hitemben, hogy a TESz. véleményét ekképpen lehetne, vagy talán kellene módosítani: a régi időkben az elítélt megszégyenítésére, megfenyítésére, megbecstelenítésére, illetőleg kivégzésére használt **bitófa**, **szégyenfa**, **kínzófa**, **akasztófa**, **halálfa** stb. (NySz.; SzegSz.; ÉrtSz.; MNL.) -fa utótagú összetételekhez, valamint a szintén fából készült **kalodá**-hoz fűződő asszociációk készítették a nyelvtudatot

a **falaka** szónak **kalafá-ra** való megváltoztatására. Ez a népetimológiás átalakulás hangátvetés keretében ment végbe. — Ebben az átváltozásban a hangtani tény, vagyis a szabályos hangváltozás jelenléte **másodrendű, véletlenszerű**, ti. ez a klasszikus (hagyományos) etimológiák eredményes megfejtéséhez olyannyira nélkülözhetetlen — elsőrendűen fontos — hangtani tényező ilyen s hasonló eset(ek)ben a kutató érvelési rendszerét inkább negatívan (félrevezetően) befolyásolja. Hiszen a népetimológiák létrejöttét **szó- és jelentésteremtő, -alakító** erők mozgatják, így a megfejtésükhöz is **egyedi**, a klasszikus etimológiáktól jelentősen eltérő **módszer** alkalmazása szükségeltetik.

A fentebb bemutatott és megtárgyalt szópárok alapján — befejezésképpen — úgy vélem, nem érdektelen megjegyezni: indokoltnak tűnik a **falaka** \rightarrow **kalafa** változás végleges megszilárdulása előtt egy köztes **falaka** ~ **kalafa** (együttélési) időszak feltevése; ennek valószínűségét a **motola** ~ **motolafa**, **áspa** ~ **áspafa**, illetőleg **ásfa**, **szátyva** ~ **szátyfa** és **fajsz** ~ **fajszfa** szópárok igazolják.

E fejlődést tehát a következőképpen képzelem el:

falaka \rightarrow **kalafa** \rightarrow **falaka** ~ **kalafa** \rightarrow **kalafa**

BÁTIBOT, BÉCSITÖK, PÉCSILÉGY, BARÁTOSI LÉGY

A szlovéniai Kót község magyar ajkú lakossága a káka buzogányos fejét **bátibot**-nak nevezi (MNYA. 86). Ennek jelzői szerepű előtagja képzett szó; ***bát** alapszava jövevényszó: a szlovén **bát** ‘bunkó, buzogány; jogar; ütőfa, fakalapács; torzsa, (virágzat) buzogány’ (Pleteršnik 1: 14) főnév átvétele (ez pedig elvonással keletkezett az ősi — hangutánzó — ***batati** igéből, vö. például: szln. **bātati** ‘üt, ver’; szbhv. **бѣтати** ‘ua.’: EtSISlavJaz. ***batati**, ill. ***batъ** a.).

A szlovén **bāt** úgy épülhetett be a magyar nyelv „pattern”-jébe, hogy a **bunkósbot**, **furkósbot**-féle összetételek analógiájára **bot** utótaggal egészült ki, egyszerismind a jelzői szerepűvé vált ***bát** előtagot a nyelvi tudat asszociál(hat)ta a Tolna megyei **Báta**, **Bátaszék**, **Bátaapáti** helységnevek **Báta** elemével, s ellátta a (már) „helynevet” jelentő alapszót a növénynevekben — az előfordulási helyre utalva — a család meghatározására szolgáló -i képzővel (vö. **erdei fenyő**, **erdei szamóca**; **földi mogyoró**, **földi szeder** stb.).

A **bátibot** tehát mintegy azt jelenti: ‘Bátával kapcsolatos, onnan eredő (káka)bot’. Megjegyzem, hogy egy köztes ***bátbot** feltevése aligha indokolt,

de nem is valószínű: egy *bádbot-tá hasonult változattól ui. *bádidot lenne várható.

Megállapíthatjuk: olyan esettel állunk szemben, ahol a népetimológia alakformáló hatása az átvett szót a magyar nyelv morfológiai és szóalkotási modelljei közé igyekszik illeszteni; itt tehát nem mozzanatonként követendő változásról van szó, hanem egyszerre megvalósuló alkotásról.

A népetimológia terméke a 'sütőtök' jelentésű nyelvjárási „bécситök” összetett szó „bécси-” előtagja is, bár Tamás Lajosnak az a véleménye, hogy ez az előtag Bécs város nevével azonos eredetű; idézem: „bécситök 'sütőtök' = bécси 'Wiener' + tők 'Kürbis'” (Tamás: UngEIRum. 113. bicitóc a.). Ezt vallja Murádin László is a Néhány gazdasági növénynev belső és területi összefüggéseihez című cikkében: „Az eredetre utaló (én ritkítottam; — M.S.) adatok közül a bécситök a Szamosháton, Kóvár vidékén és — más elnevezésekkel társulva — a Szilágyságban... járatos” (NyÍrK. 26: 117).

Vegyük sorra a fontosabb nyelvjárási adatokat: bécситök (Deregyő; Ricse; Fényeslitke; Kemencse; Nyíregyháza vidéke; Újfehértó); bécситököt (tgyr. Nagyléta); bécси [...] tők (Vetés); böcsi-tők (Viss); bé¹csitök ~ bö^ücsitök ~ pécsitök ~ pó^ücsitök (Mezőfény); pécsitök (Dad) 'sütőtök' (ÚMTsz.); bécситök 'ua.' (SzamSz). A sütőtök kérdőpont anyagát a MNyA. 64. szőlapja tartalmazza.

A bennünket érdeklő adatok két jól behatárolható területen jelentkeznek. A „bécситök” főtípusúak elterjedtségi területe a Bodrogköz és a Nyírség. Ez a típus a kutatópontok háromnegyed részén a „sütőtök” elnevezéssel társul. — Három megye — Komárom, Fejér és Pest — találkozásánál hat kutatóponton a pécsitök az őshonos.

Ezeknek a tényeknek az ismeretében több kérdés is felmerül: 1. Mi az oka annak, hogy a „bécситök” és a pécsitök adatai olyan határozottan elkülönülnek egymástól? — 2. Ha mind a kettőnek eredete azonos, akkor melyik „változat” a régebbi?

Az első kérdésre az a válaszom, hogy a „bécситök” areájában van Tiszabecs és Szamosbecs község. Nem is olyan régen ezeknek még Tisza-Bécs, ill. Szamos-Bécs volt a nevük (EtSz. 1. Bécs a.; Kiss: FNESz.⁴ 2. 519, 648).

Ennek a két Bécs-nek oly erős volt az asszociációs változást indukáló hatása, hogy a pécsitök területén megőrződött régebbi peци-, vagy egy *peци jelzői szerepű előtagot pécsi-re, ill. tömegesen bécси-re értelmesítette. — Itt leszögezhetjük: ha elfogadjuk a bécситök előtagjának 'Wiener' etimológiáját, akkor a pécsitök előtagját a népetimológia szülöttjének kell tekintenünk. Vagy ha mégsem, akkor ezt Pécs, Pécs(bagota), Pécs(várad) stb. helységnevekből kell eredeztetnünk. — A továbbiakban azt szeretném

bebizonyítani, hogy ennek a zöldségnövénynek mind a **bécsi-**, mind pedig a **pécsi-** előtagja másodlagos motiváció eredménye.

A **sütőtök-ről** CzF. ezt írja: „Finomabb fajta édes tök, melyet kemencében (én ritkítottam; —M.S.) megsütnek és úgy élveznek; máskép: **úritök, bécsitök, selyemtök**” (5: 952). Továbbá: a **sütő**-nek van a nyelvjárásainkban ‘sütökemence’ jelentése is (MTsz). Ezeket a tényeket szem előtt tartva megállapíthatjuk, hogy a jelzői szerepű **sütő-** származék **-ő** képzője révén lehet, illetve felfogható

(1) szenvedő értelműnek: ‘olyan tök, amelyet megsütnek’; ezért több kutatóponton „**sütni való tök**” a neve (például F — 11, J—21, M—7).

(2) Cselekvést végző jelentésűnek is értelmezheti az „akadékoskodó” nem nyelvész, vagy iskolázatlan elemző: ‘olyan tök, amelyik süt’; ezért lett a „**sütőtök**”-ból néhány helyen „**sülőtök**”: Csz—21 (Csucsom): **sülőtök**, Csz—22, 23 (Tornagörgő, Jánok): **sülőtök**, L—1 (Szinpetri): **sülő^ütök ~ sülőtök** ~ (változatlanul) **sütőtök** is. (MNyA. uo.). És végül:

(3) értelmezhető úgy is, hogy eszközhatározói viszonyt fejez ki, azaz: ‘olyan tök(fajta), amelyet sütőben megsütnek’; ezt a logikát tükrözik az alábbi nyelvjárási összetett szavak: **kemenceperec** (Harkány, Pécs, Siklós) ‘kalácstésztából készített perec, amelyet először sós vízben megfőznek, majd egy kis szikkadás után kemencében megsütnek’ (ÜMTsz.), illetőleg: **kemenceperec** ‘kemencében karika alakban kisütött kelt tészta’ (OrmSz.) és talán a Vas megyei Kőrmend vidékén feljegyzett, de nem értelmezett **keménéc-kalács** (MTsz. **keménce** a.). — Ilyen összetétel, szerintem, a **pécitök** is: jelzői szerepű előtagja a ‘kemence, sütökemence, kályha’ jelentésű szlovák **pec**, birtokos esetben **pece** (Hvozdzik 823), ill. nyelvjárási **pec**, birtokos esetben **peci** (Orlovský 231) átvétele. Ennek a szlovák szónak birtokos (vagy egyéb gyakran előforduló) esetben levő **peci** változatához kapcsolódott — a **sütőtök, úritök, patyolattök** stb. analógiájára — a **tök** utótag. Ebből a ***pecitök**-ből alakított a népetimológia **Bécs**, ill. **Pécs** helységnevek belemagyarozásával **bécsitök**-öt és **pécsitök**-öt. — A szlovák **pec** etimológiájához l. Kniezsa: SzJsz. **pec**, ill. **pest** a.; Machek: EtSlČ. 440. Megjegyzem, hogy a ‘sütőtök’ jelentésű kárpátukrán nyelvjárási **биц'ка д'пня** (Ugocsa vm. Alsókaraszló), valamint már az ebből alakult **биц'йка** (uo.), **биц'ййка** (Bereg vm. Kissarkad), **бич'аййка** (Ugocsa vm. Batár) ‘sütőtök’ (StSl. 6: 136) a magyar **bécsitök** részfordítása.

Több olyan **sütőtök** nevünk is van, amelynek előtagját a népetimológia helynevesítette. Például (a) **dinkaji-**, (b) **linkaji-**, (c) **gyinkaji-** és (d) **bubolajitök**:

a. Ju—6, 12 (Péterréve, Torontálvásárhely): **dinkatök** a. Ju—10 (Torontáltorda), N—8 (Földeák) stb.: **dinkajitök**; — a szerbhorvát **dinka**

‘dinnye’ főnévnek az átvétele (EtSz. 2. **dinka** és **dinnye** a.; Kiss: NyK. 70: 403).

b. K—5 (Soltvadkert): **linkajitők**; vö. **dinka** (Hajdúnánás), **linka** (Hajdúböszörmény; Hajdúhatház) ‘sütőtök’;

c. H—3 (Nógrádmарcal): (régies) **gyinkajitők** ~ **dinkajitők**; előtagjához 1. a szlovák **dynka** ‘kis dinnye’, nyelvjárási ‘kis tök’ (TESz., EWUng.);

d. J—9 (Bátor): **bundora**, G—4 (Baksa): **bundola** & F—4 (Kisszékely), D—18, 19 (Nagykónyi, Kutas): **bubolajitők**; — a **bundola** főnév a szerbhorvát **bündiva** ‘tök’ átvétele (EtSz.); 1. még: Dunántúl: **bundira** (MTsz.); Ózdfalu: **bundola** ‘ua.’ (ÚMTsz.).

A romániai magyar nyelvjárásokban a ‘bögyölynek’ „**bogározólégy**”, „**dongólégy**”, „**kutyalégy**”, „**lólégy**”, „**bivalylégy**”, „**marhalégy**”, „**nagylégy**”, „**szuronyoslégy**” heteronimái között találjuk a „**pőcsik**”-et és változatait, valamint a „**szürkelégy**”, „**szürkebogár**”, „**tarkalégy**” stb. elnevezéseket (Murádin, NyÍrk. 32: 154—5).

Vizsgáljuk meg közelebbről előbb a „**pőcsik**”-ek családját!

Az ismeretlen eredetű (TESz.) „**pőcsik**”-nek alábbi változatai vannak: **pőűcsik** (Érköbölkút, Egri, Gencs, Hirip, Bogdánd, Tóti, Pósalaka és Ipp), **pőűcsik** (Érkörtvélyes), **pőűcsik** (Kőszegremete), **pőűcik!** (Siter); Domokos nyelvjárásában a nyelvi tudat a ***pécsik** ~ ***péicsik** egyes számú szóalakot többes számúnak értelmezte, s elvonta belőle a mai **pécs** ~ **péics** szóalakot. A sárosmagyarberkiek az így kikövetkeztetett ***péics** szóalakot téves képzettársítással Pécs helységnévvél azonosították, majd jelzői értékben — aligha függetlenül az általánosan elterjedt (ÉrtSz.; OrmSz.; Szegsz; ÚMTsz.) **piaci légy** (nem csak) alaki hatásától — megalkották a mai **péicsilégy** összetételt.

Gice nyelvjárásában együtt él mind a **pécs**, mind a **pécsilégy** alak, de az elsőhöz ‘kisebb termetű bögyöly’, a másodikhoz pedig ‘nagyobb termetű bögyöly’ jelentésárnyalat tapad (ÚMTsz.). Megemlítem még, hogy ennek a ló, szarvasmarha vérét szívó nagyobb termetű mérges légyfajtának másutt is alakultak jelzői szerepű „**pécsi**” szó szerkezetek, összetételek, például: Piskolt: **pécsilégy**; Mezőfény: **péjsi légy** (ÚMTsz.); Csz—20 (Gice): (a **dongó** mellett) **pécsilégy** és a tapadással keletkezett **pécsi** (MNYA. 642: **bögyöly**). És végül: Beregszász nyelvjárásában a **pőűcsik** **léggy** analógiás úton létrejött szó szerkezet érdemel figyelmet, mivel a népetimológia itt nem fejtette ki hatását (ÚMTsz. **pőcsiklégy** a.).

[A régi Máramaros (az ottani magyarok értelmezésében, megfejtésében: már **amarra rossz**) vármegyében levő **Técső** (régén) koronaváros lakosaira, a

téⁱcsi-ekre ragasztott csúfolkodó név még ma is a téⁱcsi dongó^u; vö. téⁱcsi dongó^u, viski szász, hosszumezeji darázs (Visk és Hosszúmező Técsővel határos községek). Nem tartom lehetetlennek, hogy a huncut névadót a hasonló csengésű pécstilégység előtagja „ihlette”.]

A bögöly szürke színéről kapta a „szürkelégység”, „tarkalégység” nevet (vö. MNyA. 642; NyÍrK. 32: 154). Az utóbbi forrás Erdély területéről közöl még egy-egy adatot az alábbi elnevezésekre: M—8 (Csikjenőfalva): szürkebogár; M—3 (Gyergyószentmiklós): barátalégység, valamint U—7 (Zágon): barátosi liégység.

A „barátalégység” a „szürkelégység”-gyel alkot korrelációs párt; itt ti. a barát-előtagnak ‘szürke’ jelentése van, vö. például: barátmagu ‘sárgásbarna magú (görögdiinnie)’ (SzamSz.). — De már az említett zágoni ‘szürke bögölyféle’ meghatározású barátosi liégység a közeli Barátos község népetimológias hatásáról tanúskodik. A zágoni nyelvérzék számára alkalmasint ismeretlen volt, vagy azzá vált a „barátalégység” előtagjának tulajdonképpen ‘szürke színű’ jelentése, a jóérzésük viszont nem engedte, hogy egy ilyen rútot legyen ‘amicus’-nak, vagyis barát-nak, barátos-nak (MTsz.) nevezzenek, ezért kapcsolódott népetimológiásan a már említett Barátos helységnévhez. Itt tehát nem a szótéstnek az ismeretlensége, hanem eredeti jelentésének a hiánya, illetőleg egy meglevő jelentés — erkölcsi, jóérzési okkal indokolható — tagadása, „tilalma” szolgált indítékként a másodlagos motiváció létrejöttéhez.

A szláv eredetű iromba 1. ‘tarka; hamuszürke’, 2. ‘kendermagos’ (TESz.) melléknevet a kárpátaljai Péterfalván irombaji tyúk ‘kendermagos tyúk’ jelzős szerkezetben jegyeztem fel. Ennek jelzője azért kapott -i képzőt, mert a belső tartalommal, szemlélettel nem rendelkező iromba szót a helybeliek nyelvérzéke egy nem létező *Iromba helységnévhez kapcsolta, s e népetimológias képzettársítás révén ez a jelzős szerkezet ‘Irombáról származó, Irombáról kitenyészett tyúkfajtá’-t jelent.

A magyar gombanevek többnyire gomba utótaggal alakult két szavas szerkezetek, például: bagolygomba, kenyérgomba, kucsmagomba stb.; az idegenből átvett elemi (egyszerű szóból álló) gombaneveket is ebbe a sémába terel(get)i a nyelvi rendszerkényszer; például: pécserke :> pécserkegomba ‘csiperkegomba’, potypinka :> potypinkagomba ‘tuskógomba, törzsökögomba’, szömöröcsög :> szömöröcsögögomba ‘kucsmagomba’ stb. (Erről alaposabban 1. Gregor Ferencnek a Magyar népi gombanevek című kitűnő tanulmányát: NytudÉrt. 80. sz.)

Idetartozik a keleti nyelvjárásaink románból átvett hiriba ‘vargánya’ gomba neve is (vö. rom. hrib, nyelvjárasi hirib, hiribe ‘ua’: TESz.; NytudÉrt. 80: 22—3; MNyJRomKölc. 173; MSzRET. 260, 381, 447). Ennek a gombanevnek hirip, hiriba, hiribe változatain kívül ismertek még az alábbi

régi és nyelvjárási **hirip-gomba**, **Hiribi gomba** (1799), **hiribi-gomba** (1899), **hiribigomba** (1903), **hiribi gomba** (1907), valamint **hiribegomba** (három adat), **hiribagomba** (egy adat) és **hiripe-gomba** (egy adat) szerkezetek (1. TESz.; NytudÉrt. 80: 22—3; ÚMTsz.).

A **b > p** a románban zöngétlenült (Kniezsa: SzJsz. 841), így a **hirip**, **hiribe**, **hiriba** alakváltozatok a megfelelő román variánsra vezethetők vissza; de ide vonható a magyar **hiribi** is, mivel ez — Gregor Ferenc véleménye szerint — a román **hrib** többes nominatívus **hribi** alakjának az átvétele (NytudÉrt. 80: 23). Jelzői szerepbe kerülve a **hiribi** utolsó magánhangzóját úgy illeszti be az analógia az adott rendszerbe, hogy ‘valahová tartozást’ jelentő **-i** képzővé avatja. Emellett szólhat a régi és nyelvjárási **hiribi gomba** jelzős szerkezet. Az átértékelődés egy adott nyelvi részrendszerből fakad; a népetimológiának aligha van benne szerepe.

BELIGYERMEK

Ma is él a kárpátaljai Almás község magyarjai között az a régi hagyományból eredő szokás, hogy a család legkisebb s egyben legkedvesebb, dédelgetett fiúgyermekke marad öreg napjaira a szüleivel, ezért övé „az **egé^ész porta**”. — „Ennek a tró^unörökösneg, beligyèrmeknek minden kívánságát megaggyuk és megadassuk!” — jelentette ki határozottan egy almási öreg adatközlőnk.

A **beligyèrmek** összetett szóval a nyelvészeti, nyelvjárási irodalomban mindeddig nem találkoztam, tehát szókincsünk ritka, talán egyedi gyöngyszeme.

Beli- előtagjának eredete, keletkezésmódja vitatott.

1. A **beligyèrmek** összetett szó **beli** előtagja — veltaképp — azonos lehet az eléggé ismert (ÉrtSz.) **beli!** **beli!** mondatszóval, amelyet a kisgyermek altatásakor dúdolnak. Vö. 1649/1903: „**aludj, bely fiam**” (IrtörtKöz. 13: 247); Székelyföld: „**beleget:** kis gyermeket ölben, térden hintázva vagy böcsőben rengetve alvásra édesget, alvásra készít így: **bel! bel!** vagy **beli! bel!**” (Kelemen: MondSz. 98); Székelyföld: „**Beli, beli** kicsi baba, édes anyám szép mókusa!” (uo. 98); Udvarhely vm. Rugonfalva: „**Beli fiam beli,** kinn futkosó fiam, Mert nem az apád, Bátori Boldizsár”; Kolozs vm. Győrővásárhely: „**Beli, buba, beli**”; Kolozs vm. Nyárszó: **Beli-beli-beli,** kucsi, **beli, beli...**”; Moldva, Lészped: „**Beli** bubát, **beli,** Kicsi Rádúj Péter” (ÚMTsz. cédulaanyagából); Nyitracsehi: „Csicsi **beli,** hajó, nincs itthon a manó”; Nagypall: „Csicsi el **belé** te szép török gyerök”; Nagyszalonta: „Csicsis **bel-bel** a buba, alszik a kis Zsuzsika” (ÚMTsz. **csicsi², csicsis** a.). Csúri Bálint szótárában két helyen említi e szót : **beli** **isz.** 1. ‘gyermekaltató szó, melyet

ringatáskor dúdolgatnak’: **Be-li**, buba, **be-li!** **Be-li**, fijam, **be-li**. **Be-li**, **beli**, **beli**, **beli**, **bël**; 2. gyermeknyelvi ‘feküdj, aludj’. Szólás: **Be-li**, buba, **be-li**; kurtyával vaty te:li (= ravaszággal vagy teli); Csicsi **beli**, **beli!** (SzamSz. csicsi a. is).

E gyermek- és dajkanyelvi szóhoz tartoznak még: **belget**, **bellöget** ‘elringat’ (TEsz. **beleget** a.); **belbelik** (Szolnok-Doboka vm. Domokos) ‘alszik, szunnyad’ (Kelemen: MondSz. 287); **belikol**, **belbel** (CzF.; MTsz.) ‘(kisgyerek) alszik’; **ëlbëlbël** gyermeknyelvi ‘elalszik’: **Bëlbëj ë!** (TorjSzj.); **belbel** ‘bölcső’ (EtSz.), ‘dajkál’ (Tsz.); **belleő** (Gömör vm. Sajó völgye, Hanva) ‘bölcső’, **bellőke** (Palócság) ‘fölfüggeszhető vászonhinta, amelybe a kisgyermeket fektetik’ (MTsz.); **bël[-be]** ‘álmország’ e gyermekjáték szövegében: „**ájđę męnyünk bëlbe, äkko mindiG tente bábá, tente**” (SzlavSz. **bel** a.).

A **beli** mondatszó a **beli** buba, ill. **beli** fiam, **beli** gyermekem kifejezésekben — kiemelt hangsúllyal — ‘nagyon kedves’, ‘nagyon drága’, ‘egyetlen egy’-féle nyomósítást is kifejezhet; ilyesféle jelentése lehetett Almáson is a **beligyèrmek** jelzőjének. Ma már nem él ott a kisgyermek altatásakor dúdolt **beli! beli!** mondatszó, így a **beligyèrmek** előtagja az emberek tudatában a **bel** ‘valaminek a belsejében levő, onnan származó; belső’ (ÉrtSz.)-i képzős „származékához” kötődött. Almási — népetimológias — értelmezése tehát tárgyalt összetett szavunknak: ‘a (legkisebb, egyben legkedvesebb) fiúgyermek, aki a **belsőség** feltétlen örököse, majd tulajdonosa’.

2. A Tolna megyei Kétyen **házi fiú**-nak nevezik ‘a szülőkkel maradó, idős korukban őket gondozó legkisebb fiú’-t (ÚMTsz.).

Lehet, hogy a **beligyèrmek** jelzői szerepű előtagja is ilyen képzésű szó: **bel** alapszavának feltehető jelentése ‘belsőség’. Az -i képzőjének jelentése, funkciója a fenti **ház-i**-ével lehet azonos. E magyarázat legnagyobb gyengéje: nem tudom forrásaimból igazolni a **bel**-nek -i képzős származékát azonos (jelzői) szerepben.

3. Gondolhatunk a **portabeli** képzőjének alkalmi elvonására, önállósulására is, azaz: ***portabeli gyèrmek** :> **beligyèrmek**-féle változásra. Ebben a **beli** mondatszó asszociációs hatásának is szerepe lehetett.

BODZA ~ BODZÁS, BOZDA ~ BOZDÁS; BUZOGÁNY

[1.] „Lábait rongyolta **bozda** betegsége” — olvassuk Kónyi Jánosnak a Magyar Hadi Román avagy gr. Zrinyi Miklós vitéz dolgai (Pest 1779, 168) művében. A **bozda** szót a NySz. így értelmezi: ‘ulcus; geschwür’ (1: 302),

vagyis ‘kelevény, fekély’. Pontos jelentését az alábbi nyelvjárási adatok tárják fel: Veszprém m. Borszörccsök: „Bodzának nevezik a láb azon betegségét, mikor az bokán felül megdagad és kifakad. Így szokták mondani: **bozdás** lába van; de így is: „**bozzás, bodzás**„; Zala m. « **Bodza**: „Úgy el bodzásodott a **lába**, hogy ki is sebesült, nem bír menni.” A lábak megdagadnak, kievésednek s egész kékes-vörös foltos lesz, mint a bodzafa levelei vagy bogyoínak az erei, ágai (én ritkítottam; — M.S.). A nép tán innét mondja: elbodzásodott v. bozdásodott.»; Rábaközben szokás kukoricafosztáskor, hogy a legények egyik vagy mindkét gatyaszárukat kitömik fosztással, úgy járnak sántikálva s azt mondják: „**megbodzásult a lábom**.”; „**Bodza**; Podegra-féle betegség, mely leginkább a lábakon fordul elő. Innen az ily bajban szenvedő nehéz járású embert **bozdás** lábúnak mondják.”; Tolna m. Dombóvár: „**Bozdás**, helyesebben **bozdás** lábú, akinek a lábikráin az erek kidagadnak s helyel-közzel megkékülnek.” (Nyr. 17: 140). — Az ÚMTsz.-ból a következőket idézhetem: **bozdás** (Lovászpata, Sümeg, Bogya és Vác); **borzás** (Kemenesalja, Sümeg, Tolna megye Sárköz); **bozás** (szintügy Kemenesalja, Sümeg): ‘dagadt, visszeres, esetleg sebes (láb)’; Csallóköz: „**Oan bodzás a lábom alig tudok járni**”; **borzás** (Szil): ‘tömzsi, vastag (láb) (bozdás¹ a.) . A MNyA. is közöl a Vas megyei Viszákrol egy **bozzás** ? ‘ínpókos’ adatot, de a következő megjegyzést fűzi a jelentéséhez: „Van **bozzás** adat is; ennek a «himpókos»-hoz való viszonyát azonban nem sikerült tisztázni” (328: **pókos**).

Lássuk a megfjétsi kísérleteket! — CzF. a **bodza** növénynévvel hozza származásbeli kapcsolatba; vö.: „**BODZÁS** (1), (bod-za-as) mn. tt. **bozdás-t** vagy **-at**, tb. **-ak**. 1) Bodzanemű növénynyel benőtt. **Bodzás föld. Bodzás gyöpü**. 2) Mondják fájós lábakról, melyek köszvényben szenvedén, kisebesednek, kifakadnak. Valószínűen átvitt értelmű kifejezés, menyinyiben az ily kóros lábszáron támadt kékes feketés csomók, a bodza bogyoíhoz hasonlók. Ily átvitt értelmű szó a **szederj** színétől nevezett **szederjes**. Más értelmezés szerint onnan vette volna nevét, mert a köszvényes lábakat bodzalevelekkel is szokták gyógyítani.”

Szarvas Gábornak viszont az a véleménye, hogy a **bozda** ~ **bodza** ~ **bozza** „eredetileg annyit tesz mint: **daganat**”, és az olasz **bozza** ‘Beule; daganat’ átvétele, vagyis: „A magyar szó láthatólag az olasz **bozza**-n alapszik, s három változata közül legeredetibb a **bozza**, a melyből előbb **bozda**, aztán **bodza** lett. **Bodzás** lábú e szerint annyi mint: **dagadt** lábú. A **bodzá**-val kapcsolat népetimológia” (Nyr.XVII, 167). — Az EtSz. sem a CzF., sem a Szarvas Gábor magyarázatát nem tartja kielégítőnek. (2. **bodza** a.). — A TESz. is úgy véli, hogy a régi és nyelvjárási **bozda** ‘visszércsomó’, valamint a **bodza** (**bozda, bozza, borza**) ‘bodzafa’ növénynév esetleges összetertozását meg kell vizsgálni (**bodza** a.).

Miután megkísérelték szavunkat — az én véleményem szerint is sikertelenül — a szlávból, valamint az olaszból eredeztetni, mi forduljunk a magyar nyelv régi írott forrásaihoz: bennük találjuk meg a már többek által is keresett választ.

A TESz. szerint a Kónyi János fõnt idéztem mondatában a **rongyol-nak** ‘rongál, roncsol | tönkretesz’ a jelentése (**rongyos** a.); akinek tehát **bozda betegség** rongálja, roncsolja lábát, azt semmiképpen sem egyszerűen kelvény, fekély teszi, hanem ennél sokkal súlyosabb kór: a **lábszárfekély**. Ti. határozottan erre a betegségre ismerhetünk például a már bemutatott borszöröcsöki és a rá következő Zala megyei adatokból is az alábbi leírás alapján: „*Lábszárfekély (ulcus cruris)*, az alszáron fellépõ makacs fekélyesedés, melynek hátterében mindig az alsó végtag gyűjtõereinek tágulása (**varicositás cruris**) lappang. [...] Az ilyen pangásos alszáron a legcsekélyebb sérülés (karcolás, megütés, felhorzsolás) kapcsán hólyagos kiütés (ekcéma) támad, mely csakhamar egyre mélyülő sebbé lesz. A seb egészen körüljárhatja az alszárat s kicsurgó váladékával izgatja a környezetet is, melynek hámlása megvastagszik, kötõszövege hegesen túlteng (gyermekláb)” (Révai Nagy Lexikona **Lábszárfekély** a.).

A lábszárfekély jellegzetes tünete tehát az alsó végtag(ok) kitágult gyűjtõereinek **kifakadása**, majd a **csurgó** és egyre mélyülő seb elfekélyesedése. Az előbukkanó, kiömlõ, kiáradó, csurgó vért, vizet a régiek a **buzdul**, **bozdul**, **buzdol**, **buzog** igével fejték ki; vö. 1372 u./ 1448 k.: „Az ver hyrtelen ky bwzdoluan meg vereseyte az fraternek arczayat” (JókK. 68 : NySz. **ki-buzdul** a.); 1529—1531: „Orrabol nagy bewsegel az weer ky bwzogh wala” (ÉrsK. 91 : NySz. **ki-buzog** a.); 1608: „Az kő sziklából az víz mint egy patac kibuzdula” (MA: Bibl. V. 49: NySz. **ki-buzdul** a.); 1641: „Ha a tőltést el-szakaszthatyta, nagy sebösséggel **buzdul-ki** a patak” (Tyuk: Józ. 475 : NySz. **ki-buzdul** a.).

A halálos verejtékrõl is így mondták 1652-ben: „Az én el lankadot tagimbol a halálnak hideg verétiki **ki buzdulnak**” (Bök: Lämp. 210 : NySz. uo.).

És végül: a **buzog**, **buzdul** stb. szócsalád tagja a **buzgó** ‘szûk nyíláson vagy valamely akadályon áttörve, rendszerint lüktetve és olykor bugyborékolva folyó, bugyogó (vér, forrás stb.)’ melléknév is; vö. 1673: „A föld alatt lévõ nedves erekbõl **ki-buzgó** avagy bugyogó kút-fejek felszõkdétselnek” (Com: Jan. 13 : NySz. **buzgó** a.). — Nyelvemlékeink megõrítették a **buzdul**, **buzdol** igének **bozdul** alakváltozatát is; vö. 1531: **bozdwlasokthwl** : ÉrsK. 288 : TESz., EWUng. **buzog** a.).

A bemutatott példák alapján már nem nehéz megállapítani, hogy a ‘lábszárfekély’ jelentésû régi **bozda** szavunk a **buzdul** ‘(vér, víz) buzog, csörgedezik’ igével van származásbeli kapcsolatban; azaz: a **buzdít**, **buzdul** ~

(rég) **bozdu**, **buzog**, **buzgó** stb. szócsalád **buz-** > **boz-** alapszavának önálló használatban ki nem mutatható **-d** gyakorító igeképzős származékából jött létre mind a **buzdít**, **buzdul** ~ **bozdu**, mind pedig az **-a** folyamatos melléknévi igenévképzővel alakult **bozda** (vö. **csusza**, **fürge**, **leng**, **kajla**, **hinta** stb.). — A **buzog**, **buzdul**, **buzdít** szócsalád hangutánzó-hangfestő eredetű; töve vagy ősi örökség a finnugor korból, vagy nyelvünk külön életében keletkezett (TESz.; EWUng.).

A 'lábszárfeke' jelentésű **bozda** elszigetelődött a szócsalád többi tagjától, a nyelvérzék összekapcsolta az azonos csengésű homonimájával, a **bozda** 'bodzafa' növény nevével, illetőleg ennek **bozda**, **bozza**, **bodza** stb. változataival. A nép inkább a **bozdás**, **bozzás** stb. melléknevet használta (1. például a fentebb idézett nyelvjárási **bozdás lába van** kifejezést), valamint a **mezbodzásodott**, **mezbodzásult** a **lábam** típusú igekötős szókapcsolatokat. Továbbá: a kékes-vörös-feketés csomók a beteg testrészen a tudatban asszociálódtak a bodzafa hasonló színezetű bogyoival stb. Ezek a fontos tények nagymértékben támogatták a másodlagos motiváció létrejöttét és megszilárdulását.

[2.] A romániai magyar nyelvjárásokban széles körben ismert a **buzdogány** szó; jelentései: 1. **buzdogány** (Szőkefalva), **buzdogán** (Szamosújvár, Szakadát; székely csángó, északi és déli csángó nyelvjárások), **buzdogány** (székely csángó nyelvjárások), **buzdogán** (Kalotaszeg) 'buzogány'; 2. **buzdagan** (Bodonkút), **buzdogány** (Kolozs) 'ráverő kalapács'; 3. **buzdogán** (Oltszakadát) 'szalagokkal és búzakalással ékesített fakereszt, amelyet az aratás befejezésekor ünnepi menetben, dalolva visznek be a faluba' és 4. **buzdogány** (Magyarbikal) 'acsarkodó'. — Bogdánfalván és Felőrön a **Buzdogán** ragadványnévként is ismert (MNyRomKölcs. 89; ÚMTsz. **buzogány** a.).

A MNyRomKölcs. szerkesztői úgy vélik: a 2—4. jelentés az említett magyar nyelvjárásokban keletkezett az 1.-ből, ui. szemantikailag ez van közvetlen kapcsolatban a románból átvett **buzdagan** főnév 'buzogány' jelentésével.

A 2. és a 3. jelentés belső (magyar) keletkezéséhez aligha férhet kétség: mind a kettő az elsőből alakult hasonlóságon alapuló névátvitellel. — A harmadik jelentés is metaforikus kapcsolatban van az elsővel: ebből fejlődött alaki hasonlósággal; véleményem megtámogatására 1. a Mátraalján és Borsod vármegyében följegyzett **buzogány**-nak 'rozmaringgal, aranyozott dióval és almával, szalagokkal feldíszített vőfélybot, esetleg fokos' jelentését (ÚMTsz.).

Az 'acsarkodó' jelentésű **buzdogány** viszont kakukkfióka: szerintem ez is a **buzog**, **buzdul**, **buzdít**, **bozda** stb. szócsalád tagja: **buz-** alapszavához **-dog** gyakorító képzőbokr és **-ány** névszóképző járult. — A 'búbos vöcsök'

jelentésű nyelvjárási **budogány**-nak képzőmorfémái is azonos elemekből (**budog-ány**) állnak (Kiss: MMad. 53).

Etimológiámnak vélhetően nincs jelentéstani akadályja sem, mivel sok példánk van a természeti folyamatok átviteléről az emberre (ennek részletes ismertetését gazdag példaanyagon I. Hadrovics: MJelt. 324—5. o.).

A **Buzdugán** ragadványnév keletkezési indítékának, hátterének ismerete nélkül nem lehet eldönteni, hogy az első jelentés fejleménye-e, vagy ez is a **buzog**, **buzdul**, **buzdogány** ‘acsarkodó’ stb. szócsalád tagja.

BO(R)SPOROS ~ BOCSKOROS (TOJÁSLEVES)

Az EtSz.-nak az a véleménye, hogy a régi magyar konyha jól ismert, nyelvjárásainkban is megőrződött (ÚMTsz. 1. jelentés a.) **bospor**, **bospor** ételnév a **bors** és **por** szavakból forrt össze. Hadrovics László nem fogadja el ezt az eredetmagyarázatot (Hadrovics: MJelt. 81); ellenérvei: (1) az ételnek a **hagymás lé** a lényege, nem a bors; (2) a felaprózott borsnak a neve mindenütt **törött bors** vagy **őrölt bors**, de ***bors-por**-t nem ismer sem a régi, sem a mai irodalom, a népnyelv sem. — Hadrovics Lászlónak igaza van.

Ám ennek az ételnévnek ismert egy másik — az EtSz. szerint **népetimológias** — változata, a **bocskorostojás** (**bospor** a.). Erről Hadrovics László nem tesz említést, pedig megéri, hogy alaposabban szemügyre vegyük.

Következzenek a nyelvjárási adatok! — **bocskoros tojás** (Dunántúl) ‘berántott savanyú lébe vert tojás’ (MTsz.); **bocskoros** (Nagyalásony; Székesfehérvár) ‘savanyú lében főtt tojás’ (ÚMTsz. **bocskoros** 4. jelentése); **bocskoros leves** (Bakonytamási; Lovászpata; Sümeg) ‘savanyú tojásleves’ (uo. **bocskorosleves** a.);

bosporos ‘savanyú lében főtt tojás’ (SzamSz.) és **bosporus** (Berhida) ‘savanyú tojás’ (ÚMTsz. **bosporos** 2. jelentése).

Ennek az ételnek, azaz a tojáslevesnek a lényege a forró savanyú lébe **beleütött tojás**. A **bocskoros** nevet azért kapta, mert az így megfőtt tojás — kis fantáziával, játékos humorral — ütött-kopott bocskorra emlékeztet. Ilyen hasonlat értékű metafora van a következő ételek nevében is:

pondrókása; vö.: „Habarj tyúkmonyokat össze, töltsd tejbe. Keverjed, amíg felforr: Töltsd egy szitára, verd által egy tálba: olyannak látszik, mint az **pondró** (én ritkítottam; — M.S.). Amikor feladod, hintsd meg nádmézzel. Ezt **pondrókásának** hívják” (Bornemisza Anna szakácskönyve 1860-ból. Közzéteszi dr. Lakó Elemér. Bukarest, 1982, 207. o.); **rongyosleves** ‘olyan leves, melybe liszt és tojás keveréket főztek rendes tészta helyett’ (SzamSz.); **bocskoros** (Gyula) ‘szalonnásan sült (tészta)’; **bocskoros** (Nagyzerénd) ‘nyújtás közben elszakadt és a szakadás helyén töltelék nélkül maradt (rétes)’; **bocskoros** (Mezőlak; Nagyalásony) ‘csíráztatott búzából

készített tésztaféle, amelynek a szélét körben felhajtják'; **bocskor** (Torontálvásárhely) 'a puliszkának a lábas vagy a fazék oldalához sült része' (ÚMTsz. **bocskor**, **bocskoros** a.); **csigaleves** (Kisújszállás; Mezőtúr vidéke; Gyula) 'csigatészta húisleves'; **csigapogácsa** (Szentgál) 'szalagokra vágott tésztából csiga alakban összecsavart pogácsa'; **csigarétes** (Zilah) 'csiga vagy gyakrabban kettős csiga alakúra összecsavart rétes'; **csigarétés** (Oltszakadát) 'csigaformán összecsavart, nyújtófával kissé megnyújtott, lapított és zsírban hirtelen kisütött lángosféle tészta' (ÚMTsz.); **csipás** (Kapuvár) 'olyan (málé), amelyet kisütve hosszabb ideig állni hagynak, s ennek következtében a cukortartalom apró fehér pontok formájában (én ritkítottam; — M.S.) összegyülik, kiüt a tetején'; **csipásmálé** (Galgahévíz), **csippás málé** (Szentgál), **csippás málijét** (tgyr. Nemesgörzsöny) 'ua.' (ÚMTsz. **csipás** a.); **kopófülű galuska** (Diósjenő) 'nagy galuska' (uo. **kopófülű** a.); **gatyás tojás** (Hajdúböszörmény) 'rántotta' (uo. **gatyás** a.); **rongyos-bugyogó** (Baranya vm. Csúza) 'forgácsfánk'; **forgács-fánk** (Balaton-mellék; Tata vidéke; Komárom m. Nagyigmánd; Szatmár vm.) 'csöröge (ciframetélővel kiszabdalt csipkés szegélyű tészta szalagok (én ritkítottam; — M.S.) zsírban kisütve' (MTsz. **forgács** a.; 1. még MNyA. 273: **forgácsfánk**) stb.

Összegezve az adatokból levonható következtetés: a 'savanyú lében főtt tojás'-ként ismert **bosporos**, **bosporus** ételnévnek nincs semmi köze a **bos** 'bors' és **por** 'porított anyag finom apró részecskéi' szavakhoz, hanem a **bocskoros** tojásleves ételnév **bocskoros** (esetleg, de nem föltétlenül ***boskoros**; vö. **boskor** 'bocskor': Szilágy vm.: MTsz.; ÚMTsz.) előtagjának részleges összecsendésen alapuló népetimológias változata. Tehát az EtSz. állításának éppen az ellenkezője látszik valószínűnek.

BŐMADÁR, BŐRREGÉNY, DENEVERÉB, DENEVÉR

A rejtélyes életmódot folytató „félmadár” (Esztrugár: **filmadár**: MCsángNyjA. 532), a **denevér** ősidők óta foglalkoztatja az ember képzeletét; hiedelmek fűződnek hozzá: egy-egy csontja helyenként a szerelmi varázslás nélkülözhetetlen eszköze; ha véletlenül berepül az ablakon, nagy szerencsétlenséget hoz a ház lakóira; ám szerencsét hoz talizmán annak, aki megszáritott tetemét egy maroknyi — az esti harangszó ideje alatt a templom előtt összesepert — porral együtt a nyakában viseli egy zacskóban (SzamSz. **pupperege** a.; SzegSz. **bőregér** a.). Ennek a hajnali és esti égen oly ügyesen cikázó kis emlősállatnak — a moldvai magyarok szerint — a születése is rendkívüli, minthogy „a bőrmadár hét esztendő férégből, azaz egérből lesz” (Onest: MCsángNyjA. 532). E tarka hiedelmek keletkezésének okát Farkas Henrik az Érdekes állatvilág (Budapest, 1969, 123) című könyvében ekképpen magyarázza meg: „A denevérek talán legfeltűnőbb sajátossága, hogy sötétben

is tudnak repülni, vaksötét barlangokban, istállókban is tökéletes biztonsággal suhannak a sziklaboltozatok, gerendák között. Biztonságuk szinte »kísérteties«, s így érthető, hogy a denevérek oly nagy szerepet kaptak a babonákban, »boszorkányságokban.« — Nem meglepő tehát, hogy a denevérnek több tucatnyi neve, névváltozata van nyelvjárásainkban. Ebből a bőséges kínálatból csak a címben megnevezettekkel foglalkozom.

Erdély-szerzte a szárnyasegér fogalmát három elnevezéstípus uralja: a „**bőrmadár**”, a „**denevér**” és a tucatnyi „**bőregér**”, ill. ezek hang(szín)változatai (l. SzékNyfSz. **denevér** a.). — **Egyediek:**

Cs—125 (Tusnád): **bőrregény**; ez újabb alak, együtt szerepel a csak ismert, de nem használt (szintén újabb) **bőrmadár** ~ **bőrmadár** lexemával;

U—291 (Tarcsafalva): egy régies **bőmadár**-ral együtt **denevér** is;

U—237 (Újszékely): **denevér**-rel együtt **deneveréb** is.

Megemlítendő, hogy rajtuk kívül van még három „**bőrféreg**”, egy-egy „**csórémadár**”, „**szárnyasféreg**” és „**bőrszárnyú**” adat.

A csíki Tusnádon **férreg** az egér neve (uo. **egér** a.), így a valamelyik nyelvjárásból behozott ***bőregér** névnek **-egér** utótagját a tusnádiak nyelvérzése — népetimológiásan, talán részleges összecsengés alapján — a **gőrény**-nek nyelvjárás **regény** változatához kapcsolta. Ezt a rokonítást az is serkentette, hogy mind a ketten — a gőrény ténylegesen, a denevér pedig a kialakult hiedelem szerint — az éjjel „becserkészett” áldozatnak a véré (ki)szívja. Ilyesféle hiedelem serkentette a ‘sündisznó’ → ‘denevér’ jelentésváltozást a moldvai Gorzafalván feljegyzett ‘denevér’ értelmű **árics** szóban is; vö. **árics** (Szászkút), **árics** (Esztofuj), **zárics** (Balanyásza) stb. ‘sündisznó’ (ÚMTsz.; MCsángNyjA. 538; — a román **arici** ‘sündisznó’ átvétele: MNyjRomKölcs. 47.), valamint a ‘denevér’ jelentésű **lidérc** főnévnek is (TESz. **lidérc** a.).

Tarcsafalván a ***bőrmadár**-ból formált a népetimológia **bőmadár** alakú szót, a másodlagos motiváció létrejöttét alkalmasint a **bő** melléknévnek ‘nagy tömegben, mennyiségben jelentkező (itt: repülő, élő)’ jelentése serkentette.

Újszékely nyelvjárásában **denevér** utolsó szótagját a nyelvi tudat a **veréb**, azaz **veréb** szóval asszociálta: **deneveréb**. Az erdélyi és csángó nyelvjárások némelyikében a „**veréb**” főnévnek ‘madár’ jelentése (is) van (l. az ÚMTsz. **veréb** cédulaanyagát, ill. MCsángNyjA. 519: **madár** szövegét). Ezért igen valószínű, hogy a **deneveréb** létrejöttét a **veréb** főnévnek ‘madár’ jelentése idézte elő. Ezzel a jelentésváltozással magyarázható a tövisszűrő gébics madár nevének zágoni (Ro—22) **fárkasveréb** változata, vö. Halmágy (Ro—20): **fárkasmadár** ‘ua.’ (MNyA. 627).

A szófejtő szótáraink (EtSz., TESz., EWUng. **denevér** a.) nem említik, hogy **denevér** szavukat is a népetimológia formálta, alakította olyanná,

amilyen; ti. a nyelvjárásainkban élő **-vér**, **-vír**, **-vé^lr**, **-vⁱér** stb. fő változataiban és hangszínváltozataiban (1. még a MNyA. 635: **denevér** szőlőlapját) a finnugor kori **vér** ‘Blut’ hang(szín)változatai „köszönnek vissza” (1. a MNyA. 954: **vér** lapját). Ebből pedig az következik, hogy a **denevér** olyan típusú félig elhomályosult összetétel, mint például ‘a temető halottasháza’, ‘a protestáns templomok előcsarnoka, ahol nagyobb temetéseken a koporsót szokták elhelyezni’, ‘vár vagy kastély díszterme, lovagterme’ (ÉrtSz.) több jelentésű **cinterem** (TESz., EWUng.). — Gyanította azt már CzF. is, hogy a **denevér** szó utolsó szótagjában a **vér** ‘Blut’ szó rejlik; persze, nem népetimológiásan, hanem eredet szempontjából. Íme: „Talán eredetileg **dana-vér** volt [ti. a **denevér**] a roszt szellemet jelentő **dana** és **vér** szóból” (1: 1204). Azt mondanom sem kell, hogy a tisztázatlan eredetű (Kniezsa: SzlJsz.) **daná**-hoz sem kötik származásbeli szálak a **denevér** megfelelő szódarabját.

BUJNYIK

Az ‘útonálló, betyár’ jelentésű szlovák **zbojník** (**zbojnik**, **zbujnik**, **zbu’nik**, **zbo’nik**) a magyar nyelvjárásokban az alábbi változatokban honosodott meg: **bojnyik**, **bújnyik**, **bunyk**, **bojnyik**, **bojnik**, **bojnyék**, **bujnyik**, **bunyk**, **zbunyk**, **bonyik**, **bujnyék** és **bujnyik**; jelentései: 1. ‘zsvány, útonálló’, 2. ‘együgyű, félénk ember’, 3. ‘mogorva nézésű ember vagy gyermek’ és 4. ‘szőlőkötözésre használatos hagymaszzerű növény’ (TESz. **bojnyik** a.).

A 2. és 4. jelentés kialakulásával kapcsolatban etimológusaink tanácstalanok: ti. e két fogalomnak a többihez való viszonya tisztázatlan (EtSz.; Kniezsa: SzlJsz.; TESz.; EWUng.).

Úgy gondolom, hogy a Győr megyében feljegyzett ‘együgyű, félénk ember’ értelmű **bujnyik** (MTsz. **bojnyik** a.), valamint az ugyancsak idetartozó dunaújvárosi ‘(megszólitásként is:) mafla, visszahúzódó természetű személy’ jelentésű **bujnyik** (ÚMTsz. **bojnyik** a.) a fönti szlovák szóval áll származásbeli kapcsolatban, de jelentéstartalmának a kialakulására hatott a ‘valamely belső vagy rejtett helyre húzódik’ értelmű **bújik** igénk. A jelentésbesugárzás tényét a következő példamondat igazolja: **Nó minék mész má mégin a sarokba, te bujnyik** (Dunaújváros: ÚMTsz. **bojnyik** a.). A mondat értelme képekre lefordítva: ‘No, miért bújsz már megint a sarokba, te visszahúzódó, együgyű, mafla’.

Az egyik adatból ismert — gyöngyösi — ‘hagymához hasonló növény, amellyel szükség esetén a szőlőt kötözik’ értelmű **bojnyik** (MTsz.) főnévnek az idetartozása jelentéstanilag elfogadhatatlan. Ti. az ugyanott (is) használt ‘mogorva tekintetű ember’ jelentésű **bojnyik**-kal (MTsz.) van korrelációs

viszonyban, így ennek az utóbbinak **konvergens alakfejlődéssel** keletkezett — felderítetlen eredetű — **homonimája** lehet.

BÜDÜ, BÜDÖS(KE), BÜZ(ÖSDI)

A métaszerű labdajátéknak azt a **helyét**, ahová ütés után a játékosnak szaladnia kell, Erdély különböző vidékein többféleképpen nevezik. Közülük hárommal foglalkozom:

büdü. — Ezt Gáspár János tájszójegyzékében találjuk: **büdü** „laptajatéki műszó, azon határozott hely (meta = büdös) hol meg kell állni a kifutóknak” (Erdély). — Egy másik kéziratban a **büdü** magyarázatát zárójelben kiegészíti „néhutt [ti. Erdélyben], innen a tájszótári büdösben maradni Schande tragen.” (NytudÉrt. 107: 14); **büdüben** (hr. Udvarhely vm.) ‘meghatározott hely a labdajátékban’: **Serítzd Ignác** azt a laptát, ne üljünk 100 esztendeig a **büdüben** (ÚMTesz. **büdü**¹ a.).

büdös. — **büdöss** ‘méta, vagyis cémerzés alkalmával az a hely, ahová a lapdát nem talált játékosnak futni és visszafutni kell azalatt, míg társa a lapdát elüti’ (SzamSz.); **büdöss** (Bélfenyér) ‘métaszerű labdajátéknál az a hely, ahova ütés után a játékosnak szaladnia kell, hogy megszerezze az újabb ütéshez való jogot’ (ÚMTsz.), ill. származékban: **büdöske** „a’ lapta kiverésében a’ futóknak meg-álló helyök” (SzD.), „máskép méta” (Ballagi).

büz. — **büz, büz** (Háromszék vm.) ‘a kifutós labdajátékban (méta) az a hely, ahova a bennlevők kiszaladnak’ (MTsz.); **büz** (Háromszék vm.) ‘a kótya nevű labdajátékban az a kijelölt hely, ahol a labdát ütő játékos egyik lábával áll’ (ÚMTsz. **büz** a.); **büz** ‘a **büzösdi** nevű métaszerű labdajátékban az a megjelölt hely, ahova harmadik ütés után a **kapó**-nak ki kellett szaladnia, s onnan mielőbb visszafutnia az ütővonalra’. (E játék leírását l. a 2. sz. mellékletben.)

Mind e három szóval jelölik magát a labdajátékot is; vö. például: **büdü** (Zilah; Zilah vidéke) ‘labdajáték’ (ÚMTsz.); **büdös** (Torontál vm. Csóka) ‘kifutós labdajáték (méta)’ (MTsz.); **büdös** (Zilah), **büdöss** (Zilah vidéke) ‘labdajáték’ (ÚMTsz.); származékokban, összetételekben és szókapcsolatokban: **büz-futós** (Csík vm. Csíkvárdótfalva) ‘kifutós labdajáték’ (MTsz. **büz** a.); **büzfutó** (Csíkszentdomokos) ‘(labdajáték:) méta’ (ÚMTsz.); **büzbe-futó** (Háromszék vm.) ‘kifutós labdajáték’; **büzös** (Csík vm.) ‘ua.’; **büzösdi** (Csík vm.) ‘ua.’; **büzözés** (Csík vm.) ‘ua.’; **büzösni** [így] (Csík vm.) ‘kifutós labdajátékot játszik’ (MTsz.).

A ‘határjel, határvonal a kifutójátékban’ → ‘ennek a játéknak a neve’ jelentésváltozásra vö. **méta** ‘határvonal a kifutójátékban’ → ‘egy fajta diákoktól játszott régi labdajáték, kifutó’ (TESz.). A **büdü**, **büdös**, és **büz** szavak is elsődlegesen a ‘határjel, határvonal (a kifutójátékban)’ fogalomra

vonatkoztak. Ezt a **büdü** alábbi — tölem ajánlott — etimológiája teljesen igazolja.

Főként az erdélyi nyelvjárásokban elterjedt (ótörök eredetű: EWUng.) **bütü** főnévnek — többek között — ilyen jelentései és jelentésárnyalatai vannak: a. 'a ház vagy más épület keskenyebb oldalfala, vége', b. 'a telek vége', c. 'a gerenda vagy levágott ág vége', d. 'a fejsze foka', e. harangnyelv' (MTsz., ÚMTsz.), f. 'mozsárütő' (NyÍrK. 9: 321) stb. E jelentéskör 'valaminek a vége' alapjelentésből sarjadt (TESz., EWUng.).

A **bütü**-höz tartozik a **büdü** szavunk is: az utóbbinak a **d**-je a **b**-hez való hasonulással keletkezett úgy, mint a régi és nyelvjárási **rabotá**-ból a nyelvjárási **raboda** 'jobbágyi munka' (Kniezsa: SzlJsz., TESz.). A **büdü**-nek 1. 'szérü része': **Szérü az udvar hátulsó része**. Részei: a. **kut**, b. **sövj**, c. **szé d. szálmakazál**, e. **ganéj**, f. **büdü**, g. **ledneksomóu** (Besenyőd: ÚMTsz. **büdü**¹ a.); 2. (összetétel utótagjaként:) **lámpabüdü** (Csomafája) 'lámpaalj' (KNyA: X: **lámpaalj**) és 4. 'határjel, határvonal a kifutójátékban' (1. fent) jelentései is egy 'valaminek a vége' alapjelentésből érthetők meg.

A magyar nyelvérzék (tréfás népetimológiával) a 'kifutó hely egy labdajátékban' jelentésű **büdü** szót — talán, de nem feltétlenül egy ***büdüs** származék serkentésére — a hasonló hangzású **büdös** 'kellemetlen, rossz szag; bűdösség' ~ 'rossz szagtól elárasztott, áthatott, bűzös, rossz levegőjű hely' szóhoz kapcsolta. De tovább teremtett: a **bűz** ~ **büdös** alakpár mintájára létrehozta a 'határjel, határvonal, kifutóhely egy labdajátékban' jelentésű **bűz** változatot, ill. származékait is.

A teljes változás, átalakulás menete — tömören szemléltetve — így mehetett végbe:

1. **bütü** > **büdü** a. **büdös** ~ **bűz**

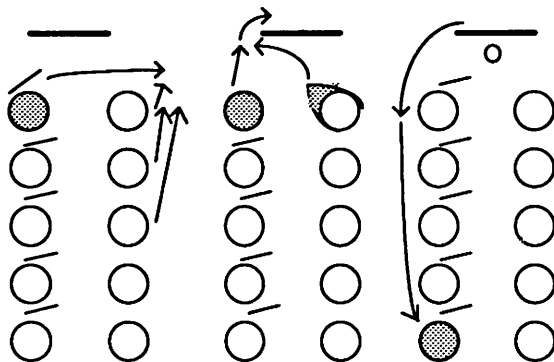
vagy: 2. **bütü** > **büdü** :> ***büdüs** a. **büdös** ~ **bűz**

A nyelvészeti irodalom (1. EtSz., TESz., EWUng.; MTsz., ÚMTsz.; stb.) a falusi labdajátékok szókincséhez tartozó **büdös**, **bűz** szavakat — tévesen — a belső keletkezésű vagy iráni származású **bűz** 'szag; rossz szag', **büdös** 'erős szagú; rossz szagú' szócsaláddal rokonítja, ill. ezek jelentéskörébe vonja.

2. számú melléklet:

Bűzösdi (Bűzbecfutás, bűzbecfutó labdázás)

A süntérezéshez hasonló, de annál bonyolultabb: nagyobb térséget, csapatokat és ütőeszközt feltételező labdajáték, amely a második világháborúig volt népszerű. Serdülő fiúk és nagy legények játszották a legeltetéskor és vasárnap a játszóhelyeken.

A játékosok két csaptra oszlottak. Ez úgy ment, hogy két magától vállalkozó vagy kiszámolással kijelölt csapatvezér felváltva egy-egy játékost megnevezett. Természetesen mindketten arra törekedtek, hogy minél markosabb legénykék kerüljenek csapatjukba. Ezután kisorsolták, hogy játékezőskor melyik csapat legyen a **benti** vagy **ütő**- és melyik a **kinti** vagy **kapócsapat**. Ennek az alábbi módjai voltak:

a) **Cinkust húztak**: a labdaütő fát, bicskát vagy pénzt feldobták, s ha az az előzőleg megnevezett **nyerős oldalára** esett, a feldobó csapata lett az ütőcsapat.

b) Úgy is **húztak cinkust**, hogy valamelyik csapatvezér egyik markába kavicsot vagy fűszálat fogott, és az ellenfélnek el kellett találnia, hogy melyikbe. Ha ez sikerült, az ő csapata lett az ütőcsapat, ha nem, a másiké.

c) Végül a kérdést erőpróba is eldönthette: a két vezér felváltva egy függőlegesen tartott botot **markolt** vagy **fogott**, vagyis alsó végétől kezdve szorosan egymás keze fölött megmarkolta, míg legfelül a soron következő már csak két ujjal foghatta meg. Ekkor a másik csapat vezére szintén két ujjal megpróbálta kiütni azt a kezéből: ha sikerült, az ő csapata lett az ütőcsapat.

Ezután kijelölték a pályát. Ez egy téglalap alakú terület volt, melynek egyik szélén az ütés sorrendjében sorakoztak az **ütők**, velük szemben 2—3 m-re állt egy **adogató**, és távolabb mintegy 8—25 m-re, szétszórta helyezkedtek el a **kapók**. Valamennyiüktől balra, a kapók oldalán, az ütőtől mintegy 30—50 m-re volt a kifutóhely vagy **bűz**, rendszerint fa vagy valami jel.

Az adogató feldobta a labdát, s ezt az éppen soron következő ütőjátékos ütőfájával igyekezett minél messzebb elűtni. A kapók arra törekedtek, hogy akár kalapjukkal, akár a markukkal azt röptében kifogják, mert ez csapatuknak egy nyerést jelentett. Am akár kikapták, akár nem, vissza is kellett adniuk, mert minden ütőjátékos háromszor ütött. A harmadik után ki kellett szaladnia a bűzbe, s onnan mielőbb visszafutnia az ütővonalra, ezúttal az utolsó helyre. Eközben a kintiek megüthették a labdával, s ez nekik ismét egy nyerést jelentett, az ütőjátékos pedig kiesett a játékból.

(Gazda Klára, Gyermekvilág Esztelneken. Néprajzi monográfia. Bukarest, 1980: 5—6.)

CSEMÉH

A címben szereplő főnév a palóc nyelvjárások szavaként ismert; az első adata a 17. század közepéből való (pontosan 1647-ből): **csömély** ‘apró darázs, kecskedarázs, poszméh’ (MNY. 4: 14). Az MTsz.-ben **csimény**, **csömény** alakváltozatait találjuk, ezek Csallóközben ismertek; jelentésük az előbbievel azonos (**csimény**, **csömény** a.). Az ÚMTsz. adatai: **csēme** (Bolyk, Magyarhegymeg), **csemí** (Zsitvabesenyő), **csömény** (Réte, Csütörtök), **csömi** (Sókszelőce, Bogyá), **csömih** (Izsap), **csömíny** (Nemeshodos, Izsap) ‘darázs’; **csömíny** (Szigetköz) ‘kisebbfajta darázs’; **csömmj** (Kisbodak) ‘nagyobbfajta, földben, odúban fészkelő darázs’; **csömény** (Alsó-Csallóköz) ‘szúrós légy’ [!] (**csimény** a.). — Kiegészítem a saját gyűjtésű változataimmal: **csömé** (Tallós), **csöme** (Perse), **csemé** (Vízkelet), **csöméj** (Ekecs) és **csömíny** ~ **csömin** (Alistál) ‘poszméh’. — Nógrád megyében, valamint Gömör és Kishont vármegyében **csēmelyke** származéka is él, ám jelentése — ‘kék darázs, poszméh’ ? [!] — eléggé bizonytalan (ÚMTsz.). Följegyezték összetétel, ill. szókapcsolat előtagjaként is: **csimidarázs** (Csáb) ‘darázs’, **csámédarázs** (Hugyag) ‘zsombékokban fészkelő darászfajta’; **csömi fizek** (Bogyá) ‘darászfészek’ (ÚMTsz. **csiménydarázs** és **csiményfizek** a.).

A szó eredetével a szófejtő szótáraink közül csak az ETSz. foglalkozik **csimén** szócikkében: a ‘vadméh, poszméh’ jelentésű slk. **čmel**, szlov. **čmëlj**, or. nyelvjárási **čmelj** és ukr. **čmil** alapján egy kikövetkeztetett szlovák ***čmel** átvételének tartja.

Az ETSz.-nak igaza van: a **csimény** adatainak földrajzi elhelyezkedése, a ‘poszméh, dongóméh’ jelentésű szlovák **čmel** alakváltozat megléte (Hvozdzik 113; SISlovJaz. 4: 145) egyértelműen szlovák eredetre utal. A magyar alakváltozatok egy része szóvégi **ly** > **ny** változással (vö. régi és nyelvjárási **sármály** > **sármány**, **harkály** > régi és nyelvjárási **harkány** : TESz.), a

szóeleji mássalhangzó-torlódás $i \sim \ddot{e} \sim \ddot{o}$ bontóhanggal való feloldással stb. jöttek létre.

A **csemí, csemé, csömmj, csömih, csömé, csöméj, csámédárázs** és (esetleg) a **csimidárázs** változatok úgy keletkeztek, hogy a **csömény, csöminy** és (talán már a) **csömély**-féle alakok utolsó szótagbeli **-mí-, -mi-, -mé-**hangcsoportja a 'mézgyűjtő rovar (*Apis mellifica*)' jelentésű **méh**, nyelvjárási **méhely** (MTsz.), **méj, mé, mí, mi** (MNYA. 384: **méh**; ÚMTsz.; MCsángNyjA. 429: **méh**) hatására átértékelődött (lexikalizálódott). Ebben talán szerepe lehetett a **dúmméh** 'vadmméh', **poszméh** 'dongó', **vadmméh**-féle összetett szavaknak is.

Megjegyzem, hogy a hugyagi **csámédárázs** jelzői szerepű **csámé** előtagjában talán más szlovák nyelvjárási alakváltozat „rejlik” (vö. például: szlk. nyelvjárási **čmela, čmul** 'ua.: EtSlavJaz. 4: 145), ám ettől függetlenül a **mê** hangcsoportnak 'méh' jelentése van; ezt a hugyagi **mêanya** 'petefészék' (ÚMTsz. **méhanya** a.) **mê** 'méh' előtagja — közvetett módon — igazolja.

CSEVIZE

Az MTsz. a 'savanyúvízes forrás' jelentésű **csevice** főnévnek alábbi változatait közli: **cevice, csevicede, csevicede, és csevize**. Az utóbbit a Borsod megyei Csernelyben jegyezték fel 1893-ban. — Az ETSz. megjegyzi erről az alakváltozatról — CzF.-ra hivatkozva — , hogy „népetimológiás alakv.” (**csevicede** a.). — Kniezsa István idézi adatai között, ám megkérdőjelezi (SzJsz. **csevicede** a.). A TESz. nem kételkedik helyességében, de nem fűz hozzá semmilyen megjegyzést (**csevicede** a.), az EWUng. nem említi a **csevicede** alakváltozatai között.

Úgy gondolom, hogy a **csevicede**-nek a **csevicede** címszóhoz való tartozásában aligha kételkedhetünk: igazi népetimológiás alakváltozattal állunk szemben, ezt bizonyítja — közvetve bár — CzF.-nak alábbi tájékoztatása: „A parádi **csevicede**ről az a népvélemény (én ritkítottam; — M.S.), hogy bizonyos **Cseh** nevezetű pásztor találta volna föl, honnan annyi volna, mint: **Cseh vize**” (**csevicede** a.). A **csevicede** tehát népi értelmezés eredménye.

CSIPSZARKA, SZABÓBOGÁR, SÓSBOGÁR

Az ál-népetimológiára az a jellemző, hogy „alkotója nagyon is jól ismeri a szót, amelyet átalakít, látszólagos értelmesítéssel. Eljárásának forrása itt nem a tájékozatlanság, hanem a humorérzék, célja pedig: a) tréfa (pl. **anno dazumal** — **anno decebál** v. **decimál**; **biológia** — **bigyológia** [diákny.]; **diszpécser** — **díszpancser**; stb.); b) szójáték (pl. **Esti Krónika** [a rádióban]

— Esti Kornyika...); c) szépítés, eufemizmus (pl. **balfasz** — **balfácán**; **kupleráj** — **kuffergyár**; stb.)” — állapítja meg Kovalovszky Miklós (NyttudÉrt. 58: 247).

Címül írt szavaink ezekhez a látszólagos — tudatosan megalkotott — népetimológiákhoz tartoznak; céljuk a **szépítés**.

A Pest megyei Némedi község nyelvjárásában a kisgyerek gúnyos megnevezése **csipszar** és **csipszarka** (NémTsz.). — A **csipszarka** az előző összetett szóból alakult játszi gúnyos-tréfás ál-népetimológiával, szójátékkal: az ‘ürülék’ jelentésű **szar** humoros továbbképzése; a **szarka** madárnév belejátszása enyhíti, szépíti az illetlen, nyers **csipszar** összetételt.

Azt a ‘fekete-piros tarka bogarat, amelyik repülni nem tud; tavasszal csoportosan a ház, a kerítés tövében sütkérezik’ a hahóti nyelvjárásban (B—21) **baszúbogár**-nak nevezik, az erdélyi Halmágyon (Ro—20) **szabóbogár**-rá szépítette a tudatos másodlagos motiváció.

A tiszaháti Tiszakerecseny nyelvjárásában (0—15) ritkán **só^uzbogár**, illetőleg **pirozbogár** a ‘bodobács’ neve (MNyA. 648: **bodobács**; 1. az 1. sz. térképmellékletet). A **só^us** előtag is az ál-népetimológia terméke, de alakulásmódja nem annyira világos, mint az előbbieké. Megértéséhez szükséges elmondanom, hogy a sóbányáiról híres Aknaszlatina (Kárpátalja) lakosairól — a **só^usokró^u** (Técső) — az a tréfás mondás járja Técsőn: **Ha só^us, akkor baszó^us** ‘Ha aknaszlatinai, azaz „sós”, akkor laza nemi erkölcsű, könnyűvérű (nő)’; vö. még: **baszos** (Kiskúnfélegyháza; Mezőtúr) ‘kicsapongó természetű (férfi)’; **baszos** (Martos) ‘(nőről:) ua’ (ÚMTsz.).

A tiszakerecsenyi **só^uzbogár** előtagját minden bizonnyal egy ***baszó^u(zs)bogár**-féle összetételből értelmesített újra a szépítő ál-népetimológia a **só^us** melléknévnek ‘túlságosan megszózott’ → ‘buja (férfi, nő)’ (1. fent) belejátszásával. Az összetett szó tulajdonképpeni értelme tehát ez: ‘az átlagosnál jóval erősebb pázásra irányuló nemi ösztönű bogár’, azaz ‘buja-bogár’.

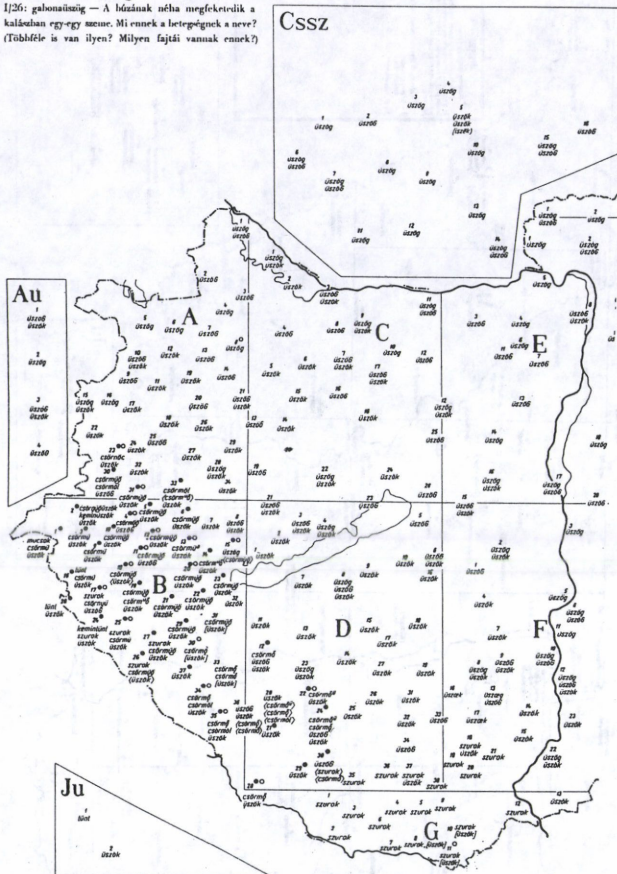
CSÖRMŐ, CSÖRGŐÜSZÖG

Határozottan elkülönülő csoportot alkotnak Délnyugat-Magyarországon a ‘gabonaüszög’ jelentésű „**csörmő**”-féle megnevezések (1. a MNyA. 13. szölapjának **A** — **B** — **C** — **D** részletét; 2. sz. térképmelléklet). Itt helyezkednek el az alábbi elnevezési változatok is:

[1] „**csörmő**” ~ **csörmöl** ~ „**üszög**”: Egyházasrádóc (A—30), Csehímdszent (A-33), Szentpéterúr (B—20), Iharos (B—34), Szentá (B—35), Kutas (D—20).

13. üszök (a gabonán)▲ nielle (du blé) LEX.

1326: gabonaiusung — A búzáknak néha megfektetik a kalászatán egy-egy üszök. Mi ennek a leterjedésének neve? (Többféle is van ilyen? Milyen fajta vannak ezek?)

- Egyéb megjegyzések:
- A 23, 30, 31, 32 A „cs” karmány, az „u” poris.
 - B 1 A szarvas jemenése károlt nem tuduk külsőszéggel lenni.
 - B 2 A „cs” és „u” karmány, az „u” poris.
 - B 3, 4, 5, 6, 8 A „cs” karmány, az „u” poris.
 - B 9 A „cs” és „u” jemenése károlt nem tuduk külsőszéggel lenni.
 - B 10 A „cs” karmány, az „u” poris.
 - B 11, 12, 13, 14, 15 A „cs” és „u” jemenése károlt nem tuduk külsőszéggel lenni.
 - B 16 A „cs” karmány, az „u” poris.
 - B 17 A „cs” karmány, az „u” poris.
 - B 18, 19 A „cs” és „u” jemenése károlt nem tuduk külsőszéggel lenni.
 - B 20 Egy önkiszárló szarvas „cs”-pudrós, az ér. károlt szarvasjelen a károlt.
 - B 21 A „cs” és „u” jemenése károlt nem tuduk külsőszéggel lenni.
 - B 22 „cs”-en karmány, az „u” poris is.
 - B 23 Egy önkiszárló szarvas „cs”-medves, az „u” karmány, az önkiszárló szarvas a károlt.
 - B 24 A „cs” karmány, az „u” poris.
 - B 25, 26 A „cs” karmány, az „u” poris.
 - B 27 A szarvas jemenése károlt nem tuduk külsőszéggel lenni.
 - B 28 A „cs” és „u” jemenése károlt nem tuduk külsőszéggel lenni. Belső önkiszárló szarvas a károlt.
 - B 29 A „cs” poris, az „u” karmány.
 - B 30, 31, 32 A „cs” és „u” jemenése károlt nem tuduk külsőszéggel lenni.
 - B 37 A „cs” és „u” jemenése károlt nem tuduk külsőszéggel lenni.
 - D 21 Az „u”-nek van karmány és poris fajta is.
 - D 22, 23 A „cs” és „u” károlt nem tuduk külsőszéggel lenni.
 - D 28 A „cs” poris, az egy önkiszárló szarvas az „u” poris.
 - D 29 Az „u” poris.
 - D 30 A „cs” egy önkiszárló szarvas medves.
 - 36-6 A „cs” karmány, az „u” poris.
- Kérőpótló szarvasú odósok; kiegészítések:
- A 8 Non jarmány és szarvasú odós is.
 - A 23 csarmány
 - B 4 üszök
 - B 11 üszök
 - B 12 csarmány
 - B 13 csarmány
 - B 15 üszök
 - B 17 üszök
 - B 18 csarmány
 - B 20 csarmány
 - B 25 csarmány
 - B 30 csarmány
 - B 34 csarmány
 - B 35 csarmány
 - D 22 csarmány
 - D 28 csarmány
 - G 11 (H) szarvas
 - J 15 üszök

A **csörmöl** minden bizonnyal szláv (feltehetően szlovák) jövevényt: az **-ō** (ǫ, ūō, ūō, ōū stb.) végű formák a szóvégi **l** vokalizálódásával keletkeztek (TESz. és EWUng. **csormolya** a.). Nagymákfa (A—31) **csörmöl** ~ **csörmű** ~ (ritkán) **csörmę** változatai azt bizonyítják, hogy a nyelvérzék népetimológiásan hozzákapcsolta, hozzáalakította a nyelvjárási **csörmőj** ‘törmelék’, **csörmő** ‘törmelék; apró; kevés, kicsi’, **csörmepaprika** ‘apró, piros paprika’, **csörmődohány** ‘száraz, törmelékes dohány’ stb. (MTsz.; ÚMTsz.) szavakhoz; 1. még: **csörmő** 1. ‘mindenfélének (dohánynak, húsnak stb.) törmeléke’, 2. ‘törött paprika’, 3. ‘ritkaszemű kukoricacső’, **csörmőkukorica** ‘fejletlen, hibás kukoricacső’ (SzegSz.); **csörmő** 1. ‘az állat (tehén v. disznó) szőrére ráragadt sár vagy piszokcsomó’. **De telli van csörmőve!**, 2. ‘sárga magházú gyom a búzában’, 3. ‘búza között előforduló fekete búzaszem’ (OrmSz.); **csörmős** (Szentés), **csörmős** (Gyula) ‘törmelékes, hulladékos’ (ÚMTsz. **csörmős**¹ a.); **csörmős** (Patosfa) ‘üszögös (kukorica)’ (uo. **csörmős**² a.). — Mindezek viszont a nyelvjárási **csörme** ‘forgácsfánk’, nyelvjárási **csörmőle** ‘tésztanemű étel’ (ETsz. **csörmő** a.) szavakkal együtt a kiterjedt rokonságú — hangutánzó eredetű — **csörög**-gel tartozhatnak össze (TESz. **csörmelék** a.). — Az „**üszög**” ismeretlen eredetű (TESz.).

Megjegyzés : Nem vettem figyelembe a „**csörmő**”, **csörmöl** és „**üszög**” (alak)változatok differenciatív jelentésváltozatait.

[2] **csörnőc** ~ **csörmöl** ‘az üszögnek kemény fajtája’ ~ **üszők** ‘az üszögnek elporló fajtája’: Balogunyom (A—23). — A **csörnőc** szlovén jövevényt, vö. szln. **čřnec** ‘fekete kenyér’, ‘gabonaüszög’ stb., szln. régi **zhern-z** ‘üszögös gabonaszem’; vö. még: cseh és szlovák **čřnec** ‘babüszög’: Mindezek a szláv szavak egy feltehető szl. ***čřnъ** ‘fekete’ származékai (erről részletesebben 1. EtSISlavJaz. 4: 157. ***čřnъсь** a.). A magyar alakváltozat **ē** > **ō** (esetleg **ē** vagy **ō**) bontóhanggal való feloldással, illetőleg **ē** > **ō** labializációval jöhetett létre.

[3] **csörnyü** ‘az üszögnek kemény fajtája’ ~ **szurok** ‘az üszögnek elporló fajtája’ ~ **üszög** ‘ua.’: Kerkabarabás (B—17). Csákánydoroszló nyelvhasználatában viszont **csörnő** ~ **csörnyü** az ‘üszögös búzaszem’ elnevezése (ÚMTsz. **csörmő**² a.). — A „**csörnő**” szerintem szintén szlovén jövevényt nyelvünkben: a szln. **čřn** ‘gabonaüszög’, ‘véraláfutás’ (EtSISlavJaz. 4: 149. **čřnъль(ъ)** a.) főnév átvétele. A magyar alakváltozatok kialakulása **n** > **ny** palatalizációval, valamint a szomszédos nyelvjárással azonos jelentésű szavaként ismert **csörmü**, **csörmő**, **csörmő** asszociatív hatásával magyarázható. Ennek az állításnak a helyességét igazolja az a tény, hogy a csákánydoroszlói **csörnő** ~ **csörnyü** változatok az ÚMTsz.-ben együvé kerültek egyrészt az azonos jelentésű Zala megye kisszigeti **csörmü**-vel, másrészt az ‘üszögös kukoricaszem’ értelmű **csörmő**

(Patosfa), **csörmőt** (tgyr. Szenna), **csörmű** adatokkal, valamint ennek az utóbbinak **csörmő** (Tiszasziget) ‘apró, szemhíjas kukoricacső’ „jelentésárnyalatát”-val (**csörmő**² a.).

[4] **csörgűűszők** ‘az üszögnek kemény fajtája’ ~ **ķeminűszők** ‘ua.’ ~ **űszők** ‘az üszögnek elporló fajtája’: Rábagyarmat (B—2). — A szomszédos nyelvjárások **csörmű**, **csörmü** adatai alapján arra következtethetünk, hogy az egyedi **csörgűűszög** esetében a népetimológia másodlagosan is közrejátszott: a feltehetően többértelműsége révén bizonytalan jelentéstartalmúvá vált **csörmű**-féle szót lexikailag újraértelmesítette: a **csörgű** alárendelt (jelzői) szerepében utal az **űszők** bizonyos egyedi tulajdonságára, azaz keménységére. Mivel a **csörgűűszők** sem fejezi ki egyértelműen a szükséges jelentéstartalmat (hiszen ez az üszögfajta nem **csörög**, azaz nem ad zörgő hangot), így a nyelvi tudat megalkotta az üszögnek kemény fajtájára utaló **ķeminűszők** alárendelő szóösszetételt.

DESZK, RIKÁJÓ

I. Bálint Sándor így mutatja be **Deszket** ~ **Deszköt** híres-nevezetes szótárában: „... ‘vegyesajkú, magyar—szerb falu Szeged közelében, a Maros mentén’. Magyarsága többszörösen átítatódott szegedi elemekkel, bár dorozsmaiak is gyökeret vertek itt. Elmagyarosodott sokáczok [túlnyomóan a Bácskában, Baranyában és a hajdani Szlavóniában élő kisebb délszláv népcsoport; — M.S.] is vannak közöttük.” (SzegSz.).

Deszkről a 15. század végétől vannak hiteles adataink; vö. 1490: **Dezk** (Csánki 1: 695); 1511: **Dezk** (Reizner: Szeged 310); 1553: **Deski** (Borovszky: Torontál 401); 1776: **Deszk** (Tápé, V. ábra); 1786: **Deska** (Korabinsky 116); 1796: **Deska** ~ **Deszka** (Vályi 1: 482); 1808: **Deszka** (Lipszky: Rep. 1: 131); 1851: **Deszk** (Fényes: MoGSz. 1: 256); **Deszk** (Pesty); 1882: **Deszk** (Hnt. 1882); 1902: **Deszk** (Balogh: NépfMagy.); 1912: **Deszk** (RévNLex.) és 1973: **Deszk** (Hnt. 1973). — A szerbhorvát neve **Deská** (= **Deszká**).

Kiss Lajos ekképpen vélekedik **Deszk** nevének eredetéről: „Talán kapcsolatba hozható a szb.-hv. R. **Desko** (HASz. 2: 355) szn.-vel.” (FNESz. 178). Nem fogadja el azt az eredetmagyarázatot, amely szerint **Deszk** neve egy szláv ***Deska** (< **deska** ‘deszka’) helynévből származik. „Nem meggyőző feltevés szerint — írja Kiss Lajos — olyan szláv hn. a forrása, amely a m. **deszka** fn. szláv előzményével tartozik össze; vö.: **blg.** Дѣските [többes sz. posztpozitív artikulussal] hn. (Šmilauer: PŕSiTop. 59); cseh **Desky** [többes szám] hn. (Profous 1: 337.)” (uo.). Végül megállapítja: „A szb.-hv. **Děska** ‘**Deszk**’ hn. (HASz. 2: 355) a magyarból való” (uo.).

Kiss Lajos mindegyik megállapítása — véleményem szerint — helyes, ámde ami az elsőt és a másodikat illeti: tüzetesebb bizonyítást kíván.

Deszk nevének feltételezett szerbhorvát eredetét nagymértékben valószínűsíthetem, ha elfogadhatóan megmagyarázom a nyelvünkbe került szerbhorvát Desko < régi Desьko (erre az utóbbira már a 11. századból vannak adatok: HASz. 2: 352. Desko a.) személynév → helynév szóvégi o-jának a „sorsát”.

Tudjuk, hogy a magyar nyelvben régen nem állhatott a szó végén rövid o hang. Ma sem állhat a köznyelvben (a co, hohoho, no, nono, nonono indulatszó és alterego, vulgo, fortissimo, piano, anno, allegro, pro, recitativo, intermezzo idegen szó kivételével) a szóvégen rövid o (Deme László: MMNyR. 74; VégSz. 287). Azok az o végű idegen szavak, amelyek (megközelítőleg) a 14—15. századig kerültek a magyar nyelvbe, véghangzójukat közel álló magánhangzóval helyettesítették. Vagyis: „amikor már van labiális a, ez szolgál helyettesítésre, amikor még nincs, előzménye: az á, illetőleg még régebben, amikor még á sem lehetett szó végén, ennek hosszú párja, az á” (Bárczi: Htört.² 80). Például: szl. csudo > m. (1198) čsuda > csoda; szl. бърдо > m. (1355) borda ‘takácsborda’; szl. окъно ‘nyílás’ > m. (1390) okna > akna; szl. puzdra > m. (1395 k.) puzdra ‘tegez, nyíltok’; délszl. vetrilo > m. (1395 k.) vitorla; szl. sito > m. (1405 k.) szita; szl. kopyto > m. (1430 k.) kapta (Kniezsa: SzlJsz.; TESz.); szl. *Mužilo [vö. szbhv. régi Mužilo szn., orosz régi Мужило szn.] > m. (1488) Mwsla (olv. muzsla) hn. (FNESz.⁴ Muzsla¹ a.).

Az elmondottak alapján Deszk hn. fejlődésvonala a következőkben vázolható:

[1] szbhv. Desko > m. Deszka :> Deszk

Ennek a fejlődési sornak a valószínűségét fölöttébb gyöngíti az, hogy a magyar nyelvben elsődlegesnek feltételezett Deszka változat adataim vallomása szerint másodlagos, vagyis Dezk (olv. Deszk) után jelentkezik; három évszázaddal később. Ezek a tények megerősítik gyanúmat, hogy a Deszka alakváltozat keletkezésében a másodlagos motiváció, vagyis a népetimológia a ludas. Feltevésemet megerősíti az az 1864 tavaszán megörökített népi eredetmagyarázat is, amelyet Deszk hajdani előjárói — Török Miklós bíró, Rusz Szima és Alexa Radován esküdtek — vetettek papírra:

„... a Falu nevét arról szereztvén hogy e tájékon a Maros árjai által az ország utakatis járatlanná tevė, azertis a jelenlegi nevezetű Fehértó-nál több deszka hid lévén hogy az utazok a kiSebb kiöntésekkor áthatolhaSsanak, tehát az utazok tsak is a deSzka hidakig — mint nyugalomra Szállásokhoz szokták hajtani vonó jószágaikat, mert már itt-ott szét szorva a rétek partoSsain házakat értek, innét Szoba jött hogy deSzka-kaíg [sic!] menjünk és mig a mai napon is a deSzki szerbek ha kérdeztetődnek hogy honnét valok — arra ugy

felelnek: iz deszka: és ebből örökös nevét vette **Deszk** — mivel ezelőtt 50 évvel tsakis Deszkiig jöhettek az utazók — és innet pedig Szeged városába már dereglyén, vagy tsolnakon kellett menniök mert aztán minden felöl rétek voltak és árvizek.” (Pesty)

E magyarázat keletkezésében minden bizonynal jelentős szerepe lehetett Deszk község nevének szerbhorvát birtokos esete is, azaz: iz Deska ‘Deszk-ről’ (tkp. Deszkből).

A bemutatott régi eredetmagyarázatot Deszk mai lakosai sajnos már nem ismerik: kihullott az emlékezet rostáján. Az időn kívül — tizenkét évtized roppant nagy idő — talán az is segített felejteni, hogy eltűntek a legfőbb indítékok, a **deszka**hidak, és ma már nem dereglyén vagy csónakon megy az utazó Szeged városába, hanem jól járható országúton autóbusszal, személygépkocsival vagy — ha nem sietős az útja — vonattal.

Az elmondottakból tehát egy igen fontos következtetést kell levonnunk: aligha képzelhető el, hogy a későn adatolt **Deszka** alakváltozat megőrzött régiség.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül — továbbá — azt a tényt, hogy Deszk nevének első előfordulása idején a magyar nyelvbe került idegen szavak szóvégi *o* hangját már nem a hang helyettesíti: „... a XIV—XV. századtól — írja Bárczi Géza — az *o* → *a* (á) hanghelyettesítést *o* → *ó* váltja föl (ekkor már van a magyarban *ó*, és éppen a szó végén gyakori)” (Bárczi: Htört.² 80). Például: ukrán *bat’ko* ‘apa; vezér; pópa’ > m. (1567) *batyko* ‘görögkeleti pópa’; szlovák *vinko* ‘boroscka; savanyú löre’ > m. (1645/1683) *vinkó* ‘rossz minőségű, gyenge, rendszerint savanyú bor’; szerbhorvát *čato* ‘írnok’ > m. (1657—8) *tyató* ‘török írdeák’ (kihalt szó); szlovák *macko* ‘medve’ > m. (1838) *mackó* ‘ua.’ (Kniezsa: SIJsz.; TESz.), továbbá (helynevekben): latin *Iericho* ‘város a Jordán völgyében’ > m. (1416 u./1450 k.) *Jerikó*; olasz *Rodosto* ‘török kikötőváros’ > m. (1720) *Rodostó* (FNESz.⁴).

Bátran feltételezhetjük tehát, hogy a szerbhorvát **Desko** végső *o* hangja is engedelmessé vált ennek a hanghelyettesítési tendenciának, azaz ***Deszkó** alakban kezdte el magyar életét. Ez a ***Deszkó** két úton is fejlődhetett tovább:

[2] ***Deszkó** :> ***deszkai** mn.-i sz. :> **Deszka** :> **Deszk**

[3] ***Deszkó** :> **deszki** mn.-i sz. :> **Deszk** :> **Deszka**

A [2] fejlődési sor valószínűségét két tényező csökkenti: nincs adatolva egy feltételezett ***deszkai** melléknévi származék, a **Deszka** változat megelőzi a **Deszk**-et, így ez utóbbira is vonatkozik lényegében mindaz, amit az [1] fejlődésvonal azonos részével kapcsolatban mondtam.

Fel kell hívjam a figyelmet — továbbá — még egy lehetséges **Deszk**-kel kapcsolatos eredetmagyarázatra is. — A szakirodalomban mindeddig még meg nem tárgyalt fontos tény, hogy a szóvégi *o* → *a* (á), illetőleg *o* → *ó*

hanghelyettesítésen kívül a szóvégi idegen eredetű **o** kiküszöbölődhet néhány esetben ilyképpen is: idegen **-o** → m. Ø. Vagyis: nyelvünk az átvett idegen szó végső **o**-ját nem helyettesíti sem **-a** (**-á**)-val, sem pedig **-ó**-val, hanem egyszerűen elhagyja; vö. például: szerbhorvát (***Rádsko** szn. >) **Ratko** szn. > m. (1270—90) **Rathk** szn. → (1353/1470) **Ratk** hn. > **Rátka** 'Murarátka, helység Zala megyében' (FNESz.⁴ 2: 165) stb.

Jóllehet nyelvünk fölöttébb ritkán élt az idegen szóvégi **o** → m. Ø realizáció lehetőségével, nekünk azért mégis számolnunk kell egy

[4] szbhv. **Desko** > m. **Deszk**

fejlődéssel is.

[**Megjegyzés:** A szlovák nyelvben nem állhat szóvégen hosszú **ó**. Ezért a 'vadászkuća' jelentésű **kopó** szavunkat úgy vették át, hogy a magyar **-ó** hangot **-ov** hangkapcsolattal helyettesítették: **kopow** 'schwarzbrauner Jagdhund', illetőleg elhagyták: **kop** 'Spürhund' (Jungmann: SlČN. 2: 121, 124); azonos az oka annak is, hogy a **kisbíró** szavunkat régen a ruszinok **kisbir**-ként honosították meg Kárpátalján.]

Fejtegetésemet **Deszk** nevének alakulásáról és eredetéről azzal a végső következtetéssel fejezem be, hogy az [1] és a [2] fejlődési sor aligha fogadható el; a [3] és a [4] egyformán lehetséges. — A **Deszka** változat létrejöttében a népetimológia is közrejátszott: a szerbhorvát **Deská** helynevet a nyelvi tudat a **deszka** köznévvvel hozta származásbeli kapcsolatba. (L. még: FNESz.⁴ 1:367.)

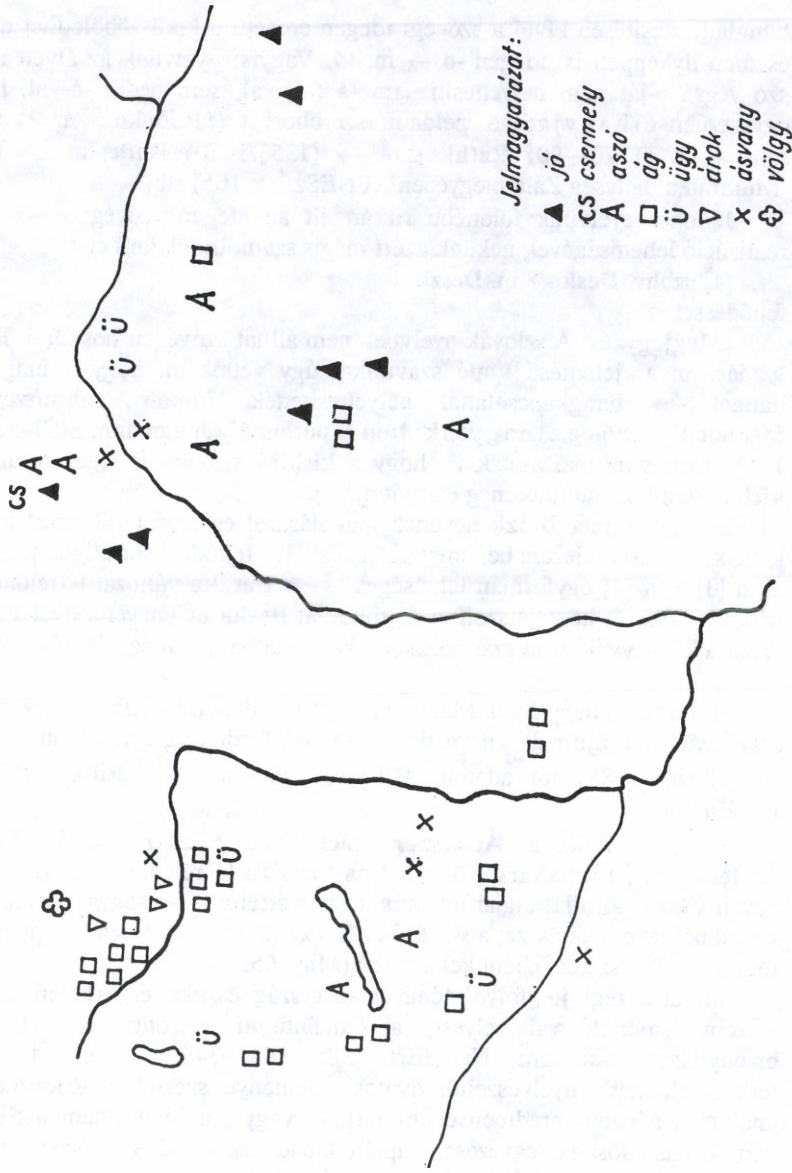
II. Baranya megyében, Magyaregregytől délkeletre a Mára-völgy szűkebb szakaszát **Rikájó**-nak nevezik; első előfordulása, valamint régebbi írásváltozata 1857-ből adatolt: **Rikajo**, 1986-ban már **Rikájó** (FNESz.⁴. **Rikájó** a.).

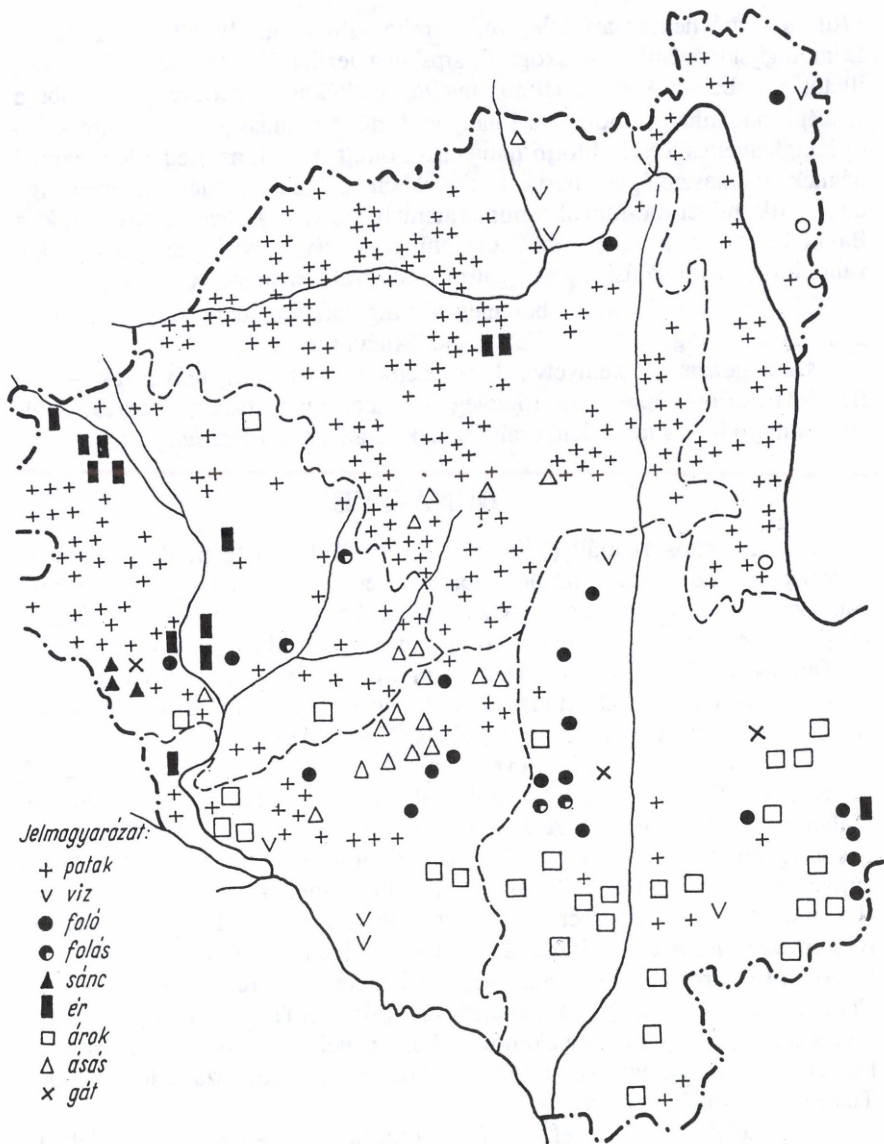
Reuter Camillo az **Ácsteszer** (=ács + szl. ***Tesari** 'ácsok': FNESz.⁴. **Ácsteszer** a.), **Lippahárs** (vö. szl. **lipa** 'hárs') stb. réteghez tartozó földrajzi neveink közé sorolja: tagjai ugyanis azonos értelmű — magyar és idegen — szavakból tevődnek össze; a **Rikájó** ezek szerint a szláv ***Rika** 'ér, patak' és a régi **jó** 'ua.' összetételeként keletkezett (Mny. 65: 76).

Mivel a régi **jó** 'folyó' főnevet az ország északi, északkeleti és keleti részein ismerték valamelyest, a Dunántúlon viszont nem (l. ennek bizonyítását: Kálmán: NytudÉrt. 58: 344—349; 3. és 4. számú térképmelléklet), nyelvészeink óvatos véleménye szerint a **Rikájó**-t késői analógiás névadás eredményeként tartják, vagyis a **jó** névelem a **Sajó**-féle víznek hasonlósága, egyezése alapján tapadt az elsődleges (szláv eredetű) ***Rika** 'folyó' névhez (FNESz.⁴.; TESz. **jó**² a.).

Azt hiszem, hogy tüzetesebb vizsgálatot érdemelne az a gondolatom, miszerint az említett vízrajzi név teljes egészében egy déli szláv eredetű

CS

***Rikao** víznévnek az átvétele; vö. szerbhorváth **rikati** ‘üvölt’ (Petar Skok, Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga Jezika. III. Zagreb, 1973: 142), illetőleg a belőle képzett **rikao** ‘üvöltő’ melléknévi igeneve; ez utóbbi a szóvégi magánhangzó-torlódás **j** hanggal történő feloldásával, valamint **-o** → **-ó** hanghelyettesítéssel **Rikájó** hangalakot öltött. Ennek az eredetileg vízrajzi névnek szemaszociológiai párja nyelvünkben például a **Sió** „... mely így nevezetik, mivel Sió-foknál... mint valamely sió v. zugó (cataracta) ered ki a Balatonból”; ez a hangutánzó eredetű **si** ~ **siv** ‘süvit’ ige származéka, valamint a nyelvjárási **zúgó** ‘gátról, zsilipről lezuhogó víz; gát, zsilip’ (FNESz⁴. Sió a.). Ez az utóbbi meg a hangutánzó eredetű **zúg** ‘folyamos, átható, mély hangot ad’ stb. (TESz.) melléknévi igeneve.

Összegezve: A kétnyelvű környezetben keletkezett helynevek — 1. **Deszk**, **Rikájó** — alakulása, illetőleg eredetbeli magyarázata nehezebben áll ellen a másodlagos motiváció csábításának, azaz a népetimológiának.

DUNA-EVE

Aigha azonos az uráli (TESz.; MSzFE.; EWUng.) ‘genny’ jelentésű **ev** szavunkkal a szlovákiai Vízelet határában levő **eve** az alábbi helynevekben: **Duna-eve** ‘szántó túl a Fekete-vízen’ (régbben: túl a Kis-Dunán), **Duna-eveji-major** ‘major túl a Fekete-vízen’, **Duna-eveji-híd** ‘híd a Fekete-vízen’ és **Duna-eveji-út** ‘a Fekete-vízen túlra vezető út’. (Az adatokra és az azonosításra 1. Teleki Ilona, Földrajzi nevek típusai a galántai járás déli részén. Kandidátusi értekezés. Bratiszlava, 1983. Kézirat.)

Ezeknek a helyneveknek **eve** eleme szerintem azonos az ugor eredetű (TESz.; MSzFE.; EWUng.) ‘valamin túl fekvő rész’ **elv** szavával. Vö. **elv** ‘valamin túl fekvő hely’: **A Feketeügy elve** (Háromszék vm. Szörce) ‘a Feketeügyön túl fekvő rét’; **Híd-elve** (Kolozsvár) ‘a hídon túl fekvő városrész’; **Malom-elve** (Háromszék vm.) ‘[a malom] környéke’; **Völgy elve** (Háromszék vm. Sepsiszentkirály) ‘szántó neve’; **A Feketeügy elvett** (Háromszék vm. Szörce; Barcaság) ‘a Feketeügyön túl’; **A Feketeügy elvről** v. **elvről** (Háromszék vm. Szörce) ‘a Feketeügyön túlról’, illetőleg a **A Feketeügy elvére** (uo.) ‘a Feketeügyön túlra’ (MTsz.); **elv** (Kalotaszeg) ‘(csak földrajzi nevek utótagjaként birtokos személyragos formában:) valamin túl fekvő hely’. **Nádoselve** (ÚMTsz.); **Tiszelve** (Técső) ‘szántóföldek túl a Tiszán’ (Romániához tartozó terület).

A vízeleti ***elve** idővel — ***ëve** változaton át — az **eve** ‘(területnek, szántónak a) televénye, „kevénye”, „gennye”, azaz szerves eredetű elkorhadt, anyagban bővelkedő, zsíros, kövér termőtalaja’ birtokos személyragos alakhoz „hasonult”, a népetimológia jóvoltából.

A TESz. (elv¹ a.) megjegyzi, hogy „ ma csak néhány földrajzi név (Erdély, valamint erdélyi területek nevei) utótagjaként él”. A fenti példák arról tanúskodnak, hogy jobbjára ‘vízen túli terület(en levő, fekvő)’ elv(e) jóval nagyobb elterjedtségű földrajzi név.

EBSE MÉREG

‘A fejen és az arcon, de esetleg más testrészekben is fellépő viszkető bőrkiütés’ jelentésű **eb-sömörög** összetett szó főként a keleti nyelvjárásaink szavaként ismert; alakváltozatai: **ëb-semeleg** (Erdővidék), **ëb-sëmërëg** (Udvarhely vm.; Háromszék vm.; Brassó vm. Hétfalu, Zajzon) (MTsz.); **ebsemereg** (Fogarás; Siklósd; Csík vm.); **epsemereget** (tgyr. Háromszék vm.); **epsëmërëgët** (tgyr. Gajcsána—Dunántúl); **epsëmërëgnek** (htr. uo.); **ëpsëmërëg** (Csík vm.; Gyergyó-vidék) (ÚMTsz.); akit ilyen betegség támadott meg, arra Bukovinában azt mondják: **megkelte az epse méreg** (uo.).

Az **epse méreg** jelzős szerkezet téves tagolással jött létre a nyelvjárási **epsemereg** ‘eb-sömörög’ összetételből. A szóátalakítás módja: a **semereg** szótést **méreg** „darabjának” népetimológias átértelmezése, valamint a fennmaradó „darabjának” — talán az alapszó jelentésének különleges jegyét (apró voltát) kiemelő — **-se** formánssá való átértékelődése. Ennek a téves tagolásnak létrejöttét az is segíthette, hogy a **méreg** szó jelentése egy részletben érintkezik az **eb-sömörög**-ével; vö. nyelvjárási „**méreg**” ‘genny’: Tölgyes (Ro—9), Kabátfalva (Ro—13), Csíkrákos (Ro—14), Kászontíz (Ro—15), Halmágy (Ro—20), Csernátfalva (Ro—21), Zágon (Ro—22) (MNYA. 527: **genny**); **méreg** (Gajcsána, Klézse—Dunántúl), **mérget** (tgyr. Déva), **mërëg** (Gyimesbükk), **mírëg** (Békés) ‘genny, gennyes váladék’ (ÚMTsz.), valamint **körömmëreg** ‘nagelgeschwür’ (SzegSz.), **körömmërëg** ‘körömgyulladás (panaritium)’ (SzegSz.), **körömmëreg** (Somogy m.; Szakcs; Mátraalja, Borsod vm. északi része; Békéscsaba; **körömmîreg** (Beregszász); **körömmërëg** (Nagykanizsa; Szentlőrinc; Vásárosdombó); **körömmireg** (Köszeg-Hegyalja), **körömmíreg** (Konyár) ‘a körömágy gennyes gyulladása’ (ÚMTsz.).

FAJFA ~ FEJFA ~ FÖLFA, ZUBOLY ~ ZUGOLY ~ ZUGÓ, HASLÓ, ÖRÖMFA, ÖRÖMMADZAG

[1] A Magyar tájszótár adatai szerint a Székelyföldön **fej-fa** a neve a szövőszék hengerének, amelyre a fonalat feltekerik; a régi Torontál vármegyei Lőrincfalván **föl-fa** változatban jegyezték fel (**fej**, **fő** a.); a moldvai Türkös és Hosszúfalva nyelvhasználatában szintén **fejfa**, de Bogdánfalva, Nagypatak,

Forrófalva, Klézse, Somoska és Krizba nyelvjárásában ugyanezt a fahengert már tekerő-ként említik (MCSángNműv. 210, 453). Cseke és Egri nyelvhasználatában — Csúri Bálint szerint — ‘a tótos szövőszék hasalója’-t **fájfa** változatban használják (SzamSz. **fájfa** a.). Ezzel az utóbbival együvé tartoznak: **fajfa** (Zemplén vm. Szürnyeg; Abaúj vm.), **fajfi** (Gömör vm.) ‘a szövőszéknek az a része, amelyre a nyers fehérítetlen fonalat föltekерik’ (MTsz. **fajfa** a.).

Vegyük sorra az Új magyar tájszótár adatait is:

1. **fájf** (Tornanádaska), **fájfra** (htr. uo.), **fajfa** Abaúj-Torna vm., füzéri j; Szabolcs vm. keleti része), **fajfát** (tgyr. Pusztafafalu, Ajak), **fajfákra** (tbj. + htr. Pusztafalu), **fájfa** (uo.), **fájfákra** (tbj. + htr. uo.), **fájfa** (Ajak), **fájfára** (htr. Gacsály), **fajfi** (Zsip), **fejfa** (Abaúj-Torna vm., füzéri j.), **fejfá** (Szalóc) ‘faorsó, amelyre szövés előtt a fonalat feltekерik’ : Szárítás után [a fonalat] a csöllön felcsörölik a **fajfákra** (Pusztafalu);

2. **fájfa** (Demecser) ‘a rokkának az a része, amelyben az orsó forog, és amely az orsó feltekercselt fonálmennyiségét szabályozza’;

3. **fajfa** (Viss) ‘a szövőszéknek az a része, melyre a fonalat feltekерik; hátulsó hasaló’ (ÚMTsz. **fajfa** és **fejfa** a.).

Továbbá: **fajfok** (Abaúj-Torna vm., füzéri j.) ‘eszköz, amelyre szövés előtt a fonalat felgombolyítják; fajfa’ (uo. **fajfok** a.) — **fejfok** (Alsókálása, Nagyvisnyó, Tornagörgő, Nyomár, Újcsanáros), **fejfokot** (tgyr. Csobaj), **fejfokra** (htr. Csikménaság), **fejfokrá** (Szuhogy), **fejfokról** (htr. uo.); **fejfok** (uo.); **féfok** (Csobaj) ‘bodzafából faragott orsó, amelyre szövés előtt a fonalat feltekерik’ (uo. **fejfok** és **főfok** a.).

A Magyar nyelvjárások atlaszában is van rá két adat: Magyarhegymeg (Csz—19): **ársó** ‘kézben pörgetett orsó’ ~ **fájfi** ‘rokkán forgó orsó’; Tornagörgő (Csz—22): **ársó** ‘kézi orsó’ ~ **fejfok** ‘rokkán pörgő orsó’ (578: **orsó**).

És végül: a Kisgejőcön (Kárpátalja) gyűjtött anyagomban **fajfa** a neve a ‘tengely körül forgó négy függőleges rúdból álló készüléknek, melyre fölrendezik, mérik a fonalat, hogy aztán a szövőszék hengerére feltekерhessék’.

Összetételek előtagjaként is szerepel: **fajfatartó** (Szabolcs vm. keleti része) ‘állvány, amelyre a fonállal telt fajfákat rakják’; **fejfoktartó** ~ **fejfokrá**mába (htr. Suhogy) ‘ua’; **fejfokkarika** (Otrokocs) ‘cérnaorsó’ (UMTsz.).

A **fajfa** főnév a szlovák és a kárpátaljai ruszin nyelvjárásokban is él; vö. szlk. **fajfa** egyes gen. **fajfy**, többes nom. **fajef** ‘hosszú cső; gombolyítócső’ stb. (Hvozdzik 217), **fajfa** ‘kb. 20 cm hosszú facső, melynek mind a két végén karika van’; származékai: **fajfečka** ‘csövecske; gombolyítócsövecske’, **fajfár**,

fajfér, fajfenik, fajfoveň és fajfouňik ‘állvány, amelyre a fonallal telt fajfákat rakják; fajfatartó’ (Orlovský 79); ruszin **фаїфа**, egyes gen. **фаїфн** ‘szerkezet, amellyel a fonalat feltekerceslik’ (Hrinčenko 4: 374).

Machek véleménye szerint a fenti szláv nyelvjárásokban a ‘gombolyítócső’, ill. ‘fonálcsévéző’ jelentésű **fajfa** a németből került; vö. ném. **Pfeife** (Tabak-) ‘cső’ (Machek: EtSlČ. 139).

A Magyar etimológiai szótár úgy tartja, hogy a nyelvjárásaink **fajfa** ~ **fajfi** ~ **fejfa** ~ **fajfok** ‘a vetélő fonálcsévéje’ szintén német jövevényszó; vö. újfelnémet **pfeife** ‘ua’. (EtSz. **fajfa** a.). L. még: ném. **Pfeife** ‘tárcsás cséve’ (Magyar—német műszaki szótár. Szerk. Nagy Ernő, Klár János. Bp., 1980: 824.; valamint Nyr. 99: 221).

A jelentések a magyar nyelvben ‘a vetélő fonálcsévéje’ alapjelentésből ágazhattak el: ‘rokkán forgó orsó’ → ‘bodzafából faragott orsó, amelyre szövés előtt a fonalat feltekerik’ → ‘tengely körül forgó négy függőleges rúdból álló készülék, amelyre fölmérik a fonalat’, ill. ‘a szövőszék hengere, amelyre a fonalat feltekerik.’

Tüzetesebb vizsgálatot kíván annak eldöntése, hogy a fönt idéztem **fajf**, **fajfi**-féle szavak, illetőleg változatok közvetlenül a német nyelvből kerültek-e nyelvjárásainkba, vagy északon és északkeleten szlovák (esetleg ruszin) közvetítéssel is számolhatunk. Az azonban aligha kétséges: a legtöbb változat a népetimológia révén alakult így. Az eredeti szóalakból **-fa** ‘olyan eszköz, tárgy, amely fából van’, illetőleg **-fok** ‘bodzafából faragott — mind a két végén megvastagított — orsó’ összetett szót alkotott, „értelmesített” a másodlagos motiváció; a **fejfa**, **fejfok** (**fěj**fok, **fě**fok) és a **fől**-**fa** előrészek a **fej** ~ ‘legfelső’, **fől** ‘ua.’ szavak hatását tükrözik; az utóbbira vö. ‘községi bíró’ jelentésű **falnagy**-nak a **felnagy** népetimológiás változatával (Homoródkeményfalva: ÚMTsz.).

Megjegyzem, hogy a gömöri és zsiپی **fajfi** második szótagját aligha lenne helyénvaló a ‘valaminek a kicsinye’ jelentésű **fi** főnévvel azonosítani. Itt nem a népetimológia szorgoskodott: ez az alakváltozat minden bizonnyal a szlovák **fajfa** egyes genitívus **fajfy**-jának az átvétele. Az viszont aligha lehet kétséges, hogy ennek a szlovákból átvett **fajfi** szónak a **-fi** elemét, hangcsoportját a magyar nyelvérzék népetimológiásan a ‘fej’ jelentésű nyelvjárási **fi** szóhoz kapcsolta; ennek bizonyítására l.: nyelvjárási **fajficérna**, **fajfúcérna** ‘motolláláskor matringgá göngyöltett cérna’ (Géczi Lajos, Ungi népmesék és mondák. Budapest, 1989: 609) összetétel jelzői szerepű **fajfi**, **fajfű** előtagjának **-fi** > **-fű** elemeit.

[2] A **zuboly** szavunk a magyar nyelvterület jelentős részén — nagyjából a Palócföldön, a Hortobágyon, Erdélyben (főként a Szilágyságban), Dunántúlon (főként a Drávaszögben) stb. (l. a Magyar Néprajzi Atlasz „A

szövőszék fonal- és vászonhengerének a neve” szólapját: V. köt., 299; 5. sz. térképmelléklet) — van elterjedve. A TESz. (zuboly a.) részletesen foglalkozik ezzel a ‘szövőszék hengere’ és ‘takács’ jelentésű szóval. Szócikkének szótörténeti részében adatszerűen — időrendi sorrendben — végigvezet a **zuboly** egész magyar életútján: 1459-ben tűnik fel először Tinódi Sebestyén bibliai tárgyú művében: „Magas kopjanyele oly temérdök vala [ti. Góliátnak], Mint az szövő czuborfa olyan vala” (RMKT. 3: 229), továbbá: (1565) **zubollya**, **szubolia** (szragos), (1608) **szövdzugolra** (htragos), **zugoly** fája, (1693) **zugó**, (1708) **Zugoly-fa**, (1763) **szugoly**, (1816) **Tzubor**, **Zuboly**, (1862) **czobor** és (1876) **Zubboly** (alak)változatokban. Nyelvjárási adataiból kiemelem a **szoboj**, **szubol**, **szoboly**, **zubaj**, **zúbojt** (tgyr.), **zúbolyra** (htr.) és **zubonyfa** példákat. — A szócikk etimológiai részében következik az „ismeretlen eredetű” minősítés; a hangtani és jelentéstani problémákat így világítja meg: „Korábbi hangalakja a **zubol**, **szubol** lehetett. Alakváltozatainak létrejöttében **sz** > **c** affrikáció, az **l** palatalizációja és **r**-ré válása, valamint a **zúg**, **zubog** családjának analógiája játszotta a legnagyobb szerepet.” Majd megállapítja, hogy eredeti jelentése a ‘szövőszék hengere’ volt, a ‘takács’ ebből fejlődött érintkezési képzetársítással.

A **zuboly** eredetének a megfejtését jelentősen segíti az a tény, hogy tudjuk: ennek az alkatrésznek **návoj** elnevezése (szórványos északi — szlovákiai — adat) szlovák jövevényszó; vö. szlk. **návoj** ‘a takácsoknál a feltekerésre szolgáló eszköz’; ez pedig „a **viti** ‘fon, teker’ származéka: **na + vojš**” (Kniezsa: SzJJs. 354).

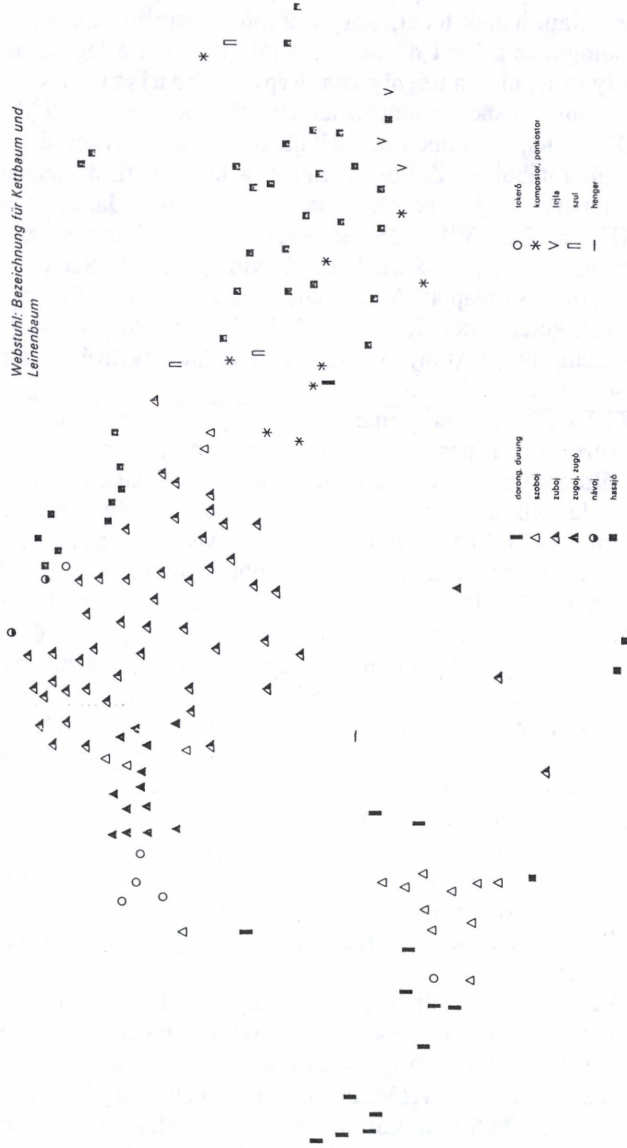
A **zuboly** szavunk is ebbe a szláv **viti** :> **vojš** szócsaládba tartozik, azzal a különbséggel, hogy a **na** praepozíció helyett ***sь** áll, azaz: ***sь + vojš** (EtSlavJaz. 9: 98), s ennek jelentése ‘össze-, egybetekert’; vö. ukrán **cybiŭ**, gen. **cybóio** ‘vászontekercs’ (Hrinčenko 4: 225); orosz **cybóii** ‘összetekert’, ‘tekercs (pl. papír, szövet stb.)’ (Dal.² **сыводь** a.; Vasmer 3: 793). Az átvett régi magyar alak ***szuwoj** vagy (**w** > **b** hanghelyettesítéssel ***szuboj** lehetett. Az utóbbi változat talán a valószínűbb: a **b** megjelenését már az átvételkor a hangutánzó eredetű (TESz.) **zubogtat** ‘zörget, ráz’ (MTsz.), **zubog** ‘mély döngő hangot ad’ (Nyr. 30: 187 : TESz. **zubog** a.) ige népetimológias hatása indukálta.

A **g-s** alakváltozatok (**zugoly**, **zúgó** stb.) a hangutánzó eredetű **zúg** ‘folyamatos, átható, mély hangot ad’ népetimológias hatására jöttek létre (TESz.).

A **szobor**, **cobor**-féle változatok sem csupán hangtaniak; keletkezésükre bizonyára hatással lehetett az ‘oszlop, karó’ jelentésű **szobor**, **cobor** is, mert tárgyi hasonlóságuk révén összemosta őket a népetimológia. L. Simonyi Zsigmondnak téves etimológiáját: „... a **cubor** (= **cobor**) nem egyéb mint a **szobor**-nak változata s ugyanaz a **zuboly** is (vö. **szugoly**, **zugoly**) és **zugoly**-

A szövöszék fonal- és vászonzhengereinek neve

Webstuhl: Bezeichnung für Kettbaum und Leinenbaum

- Kettfa
- * Kettgarn
- ∇ Kettgarn, Kettgarn
- Leinwand
- ∩ Leinwand
- Kettgarn

- ∩ Kettbaum
- △ Kettbaum
- ▲ Kettbaum
- Kettbaum
- Kettbaum

fa, melyek részint az ajakhoz idomítás, részint a honosító törekvés példáinak hosszú sorát szaporítják” (Nyr. 20: 543).

Megállapíthatjuk tehát, hogy a **zuboly** alakváltozatainak létrejöttében a népetimológia és a **j > l** depalatalizációja játszotta a legnagyobb szerepet. A szövégi **ly** itt is, mint a **návoly**-ban: hiperurbanisztikus írásmód.

A **zuboly** ‘takács’ jelentésének első felbukkanása — a TESz. szerint — 1868 előttré tehető. Ebben az időtájban vált személynévvé — Arany János fordítói akaratából — **Zuboly** [Miklós, a takács], ti. a Nemzeti Színházban 1864. április 23-án került színre — Arany János fordításában — „SHAKESPEARE VILMOS születésnapjának háromszázados emlékére, először: **Szent-ivánéji álom**” című vígjátéka (A **Szent-Iván éji álom** bemutatójának színlapja: Arany János összes művei. Szerkeszti Kereszturi Dezső. VII. kötet. Drámafordítások 1. Budapest, 1961: 48—49. o. között). — Megjegyzem, hogy Arany János nyelvi tudata együvé tartozónak érezte a **zuboly**-t a **zubog** igével. Íme:

„**ZUBOLY**: Ember szeme nem hallott olyat, ember füle nem látott olyat, ember keze nem képes azt ízlelni, se nyelve felfogni, se szíve kimondani, milyet álmodtam én. Rábészélem Vackort, csináljon egy nótát erről az álomról; legyen a címe: **Zuboly álma**, mert még most is **zubog** (én ritkítottam; — M.S.) a fülem belé” (uo., negyedik felvonás, első szín, 62. o.).

[3] A szövévszék fonál- és vászonhengerének második legelterjedtebb neve a „**hasaló**” (MNéprA. uo.; MTsz. **hasaló**, **hasló** a.; ÚMTsz. **hasaló** a.) Képzett szó: **has** alapszavához denominálás -l igeképző és deverbális (itt: eszköznevet létrehozó) -ó névszóképző járul. Bogdánfalván **haszajó** ‘a szövévszék első hengere, melyre a kész vászon tekeredeik’ (MCsángNműv. 209, 431). Ebben a faluban két eredetmagyarázata van a **haszajó**-nak: „**Haszajó**, mert meg van **haszítva** [= **hasítva**] — magyarázta Duma Györgyné Bogdánfalván — , aha [= ahova] a szálát húzzák”, illetőleg: „Mert a **hasza** odaér az **asszannak**.” (uo. 209).

Az első — népetimológiás — magyarázat tárgyi tényen (ti. a hengeren nyílás, azaz **hasíték** van, hogy a hosszanti szálak rögzíthetők legyenek), valamint a **haszít** ‘**hasít**’ igével való részleges összecsengésen alapul. A második — etimologikus — magyarázat a megnevezés keletkezésének valódi indítékára utal.

[4] Diószegen (Moldova) ‘az a pálca, amelyhez a hosszanti fonál végét kötik, hogy vele a szövévszék hátsó hengerére tekerjék’: **örömf**a; Lészpeden meg Pusztinán **örömmadzag** annak a spárgának a neve, amellyel az örömfára kikötik az elnyújtandó vetőszálakat, „mert kell-e annál nagyobb örö**m** (én ritkítottam; — M.S.), mikor az ember megpillantja a fáradtságos munka végét” (MCsángNműv. 211, 215, 445). Ebből az idézetből kiderül, hogy az **örömmadzag** compositum jelzői szerepű előtagját az örö**m** ‘nagyfokú

megelégedés(t okozó)’ szóval hozzák kapcsolatba. — Ám ennek az öröm-nek alapszava szerintem azonos a ‘forgást’ jelentő (ótörök eredetű: TESz. öröl a.) régi és nyelvjárási ör ~ ör igével vagy ör- igei tövel, az -m-je pedig deverbális névszóképző; vö. ör ‘(terményt) öröl’, ör ‘(madár) köröz’, illetőleg örém ‘örvény’ stb. (TESz. öröl, örvény a.).

Bizonyára idetartozik a nyelvjárási ör ‘a szövőszékre hosszában feltekert fonál, illetőleg a vászon hosszanti szála; mellékfonál’ (Háromszék vm. Uzon; Székelyföld: MTsz.); örömnád (Sarkad) ‘a szövéskor a fonalak közül kihulló nád’: [a fonalat] a szövőre tekerik, közben bizonyos távolságokban nádszálakat is tekernek közé (ÚMTsz. cédulaanyaga).

Az elmondottak alapján nagy valószínűséggel feltételezhető: egy örém-féle változat népetimológiával alakult öröm-mé.

[5] Áttekintve: ennek az egyetlen tárgynak négy különböző elnevezése is mutatja: az idegen nyelvből származó s így a beszélő számára motiválatlan elnevezés igen könnyen ki van téve az „értelmesítés” csábításának; más néven a népetimológiának.

FINKÓ, KÓFING, PINTYŐKE, CINKE

A ‘nyelven keletkezett fájdalmas pattanás; herpes lingualis’ neve a kárpátaljai Nagydobronyban, Izsnyétén, Beregen és Badalón: **pintyőüke**, Gáton: **pintyüke**, Beregen meg Salánkon: **pintyőü**, de már Haláboron: **cinke**.

Tehát a „pintyőke” és a **cinke** az említett magyar nyelvjárásokban nem csupán madárnévként ismert. Ha ezek között a jelentések között származásbeli kapcsolatot teszünk fel, akkor ‘madárnév’ → ‘betegségnév’ jelentésváltozással kell számolnunk. Ez annál is inkább szabályosnak tűnik, mert nyelvünkben számos példát találunk az említett jelentésváltozásra. Íme néhány: béka ‘Frosch’ → ‘kóros daganat, hólyag, illetve az ezek által okozott betegség’; egér ‘Maus’ → ‘a ló nyakán, füle tövéen vagy torkában keletkezett daganat’; gyík ‘Eidechse’ → ‘torokgyík’; pók ‘Spinne’ → ‘inpók’; rák ‘Krebs’ → ‘sejtek kóros burjánzásával járó betegség’; zsába ‘béka’ → ‘(heves) idegfájdalom’, ‘szárnyasállatok nyelvén támadt bőrkeményedés; pip’. (TESz. béka, egér, gyík, pók, rák, zsába a.). A „pintyőke” és a **cinke** esetében mégsem ilyen jellegű jelentésváltozás történt. Ezt az alábbi nyelvjárási anyag alapján bizonyítom.

Nézzük meg, hogy miként nevezik a ember nyelvén keletkezett fájdalmas pattanást másutt: Beregrékos: **pinkőü** ~ **pinykőü**; ezekkel a kuruzsló szavakkal, babonás eljárással gyógyítják:

— **Pinkőü kőü**tt a nyelvemen.

— **Ha** [‘mikor’] **kőü**tt?

— Ma kőütt.

— Hónapra ojan legyen, mint a Dávid néne ületi!

— Phū, phū [kőpnek], inkább vesszen el!

Jánosi: pinkőű ~ finkőű ~ finkőűke; Vári: finkőű ~ pénkőű ~ pinyőűke:

— Pinyőűke nőütt a nyelvemre.

— Ha kőütt?

— Ma kőütt.

— Hónapra őjan legyen, mint a tehén fenéke (~ segge)!

— Phū, phū, inkább mújon el!

Rajfajlóújfalu: finkőű ~ fűnkőű; Fornos: fűnkőű; Halábor, Bátor: finkőű ~ finkőű; Dercen: finkőű ~ kőűfing; Izsnyéte: finkőű ~ pinyőűke; Kisgejőc: finkőű ~ fikhőűjuk ~ èfing; Almás: effing; Halábor: pinke ~ cinke: „Cinke nőütt a nyelvemre”; Barkaszó: epfing ~ hōűjag; Csongor: fűnkőű ~ finkőű ~ (ritkán) hōűjig; Szernye: finkőű:

— Finkőű nőütt a nyelveden? Ha kőütt?

— Ma kőütt.

— Hónapra ojan legyen, mint a Drótos [személynév] tőki. Még annál is nagyobb! Phū, phū, inkább vesszen (~ mujjon) el!

Zápszony: pinykőű ~ pinykőű. Vegyük még hozzá: effing (SzamSz.); Misztófalú: epfing (NyIrK. 6: 198); Hirip: effing (NyIrK. 7: 295); Vas m. Kemenesalja: ebffing ~ pinke (Nyr. 3: 88); Gacsály: effinkőű: „Effinkőű kőütt a nyelvemre!” (ÚMTsz. ebffingő a.); Heves m.: fiⁿ: „Fiⁿ kőt a nyelvemēnn!”; Hajdúnánás: fiⁿ [k...]; Hódmezővásárhely, Balmazújváros: fing (ÚMTsz. fing a.); éposz: „Éposz kőt a nyelvemōn.” (OrmSz.); Sámód: éposz (ÚMTsz. ebposz a.).

Az itt bemutatott — korántsem teljes, de a fölvetett kérdés megoldásához azért elegendő — nyelvjárási anyag alapján bizonyítottan tekinthetjük, hogy a ‘herpes lingualis’ jelentésű pinyőűke, pinyűke, pinyőű, illetőleg cinke (alak)változatok a megfelelő nyelvjárási madárnevek részleges összecsengésén alapuló népetimológias alakulatok. A pinkőű, pénkőű, pinykőű, pinke, fűnkőű és finkőűke alakváltozatok létrejöttét bizonyos szépítő szándék is motiválhatta.

A -kő elemű változatok a következőképpen keletkezettek: a ráolvasás ebffing kőt(t)-féle predikatív szószerkezetnek múlt idejű igei állítmánya — eredeti ‘támadt’ jelentésének elhomlyosodása után, a kő főnév asszociatív hatására — minőségjelzős összetétel (tárgyraggal ellátott) főnévi utótagjává lényegült át. Az értelmét veszített mondat azonnal újratelmelte vagy az előző

állítmányát, vagy annak „nőlt” ‘(élő testen valamely szerves képződmény) keletkezett, (ki)sarjadt’ (múlt idejű) szinonimáját (1. a fenti **efinkő köűt...**, illetőleg **finkőű nőűt...** példákat).

Megjegyzem: az ÚMTsz. helyesen tette, hogy ezt a másodlagos — népetimológiával keletkezett — **fingkő** szóalakot felvette a **kő** utótagú összetételeibe (1. a **kő** szócikkének Ő: -vel bevezetett részét).

A derceni **kőűfing** (a **finkőű** mellett) arról tanúskodik, hogy a népetimológia másodlagosan is közrejátszott ez újabb alak létrejöttében; a jelzői szerepbe került **kő**- tulajdonképpen a ‘herpes lingualis’ keménységére utal. Hasonló szemléleten alapul a **kőménymag**-nak **kőjmoag** [= **kőjmoag**] (Őrisziget), illetőleg a nyelvjárásainkban elterjedt **keménymag**, **kemínymág**, **kemínymág**, **kemínmág**-féle (TESz.) változatai. Míg „a kemény stb. alakváltozat a hasonló hangtestű melléknév analógiás hatását mutatja” (TESz. **kőmény** a.), a **kőjmoag** jelzői szerepű előtagjának — és feltehetően a **kőmínymag**-énak (TESz.) is — a népetimológiás alakulását a **kőj** (= **kő** : TESz., MTsz., ÚMTsz. **kő** a.), **kő** hangteste befolyásolta, irányította; a **kőjmoag** szó szerinti jelentése tehát: ‘**kő**(kemény) mag’.

A barkaszoí **hóujag**, valamint a kiscejőci **fiqhóujuk** és a tápéi — azonos jelentésű — **finghóujag** utótagjának elsődleges jelentése ‘nedvet vagy levegőt tartalmazó vékony falú burok’ lehetett, a ‘nyelven támadt kis pattanás’ ebből fejlődhetett hasonlóságon alapuló névátvitellel. Ezt a jelentésváltozást igazolják az alábbi — finnugor és más nyelvekből vett — példák: zürjén P. **pol** ‘hólyag’, **va-pol** [va = víz] ‘hólyag (a bőrön); hőpörsenés’, zürjén V. **va-bol** ‘ua’, **pol**’dijnj ‘megdagad, megduzzad’; votják Sz. **pul**’i ‘buborék; hólyag, pörsenés, kiütés (a bőrön)’; finn **pulli** ‘hólyag’; lapp N. **bul**’ljärästet ‘buborékol, bugyog’ (TESz. **bugyog** a.); cseremisiz **xan** ‘buborék; hólyag, kiütés’; német **Bläschen** ‘hólyagocska, buborék; pörsenés, bibircsók’ (TESz. **buborék** a.); román **bășică** ~ **beșică** ‘hólyag; buborék, gömb’, moldvai **bjeșică** ‘hólyag a nyelv hegyén’ (Márton: CsángRomKölcs. 204; MNyRomKölcs. 64).

Vessünk egy pillantást a népi dermatológia témakörébe vágó kifejezésekre, magyarázatokra is. Érdemes röviden foglalkoznunk velük, mivel az eddigi fejtegetésem lehetőséget ad arra, hogy betekinthessünk az alább következő népi „gyógykezelési javaslatok” létrejöttének (olykor rejtett) ok-okozati kapcsolataiba.

Kisdörgicsén úgy tudják, a nyelven azért támad egy kis pattanás, mert: „**Amit a kutyának szántá, ne edd meg, mer epfing nyöl a nyelveden!**” (ÚMTsz. cédulaanyaga). Tápén viszont „**annak a nyelvén nő [finghóujag], aki nevet, amikor fingást hall**” (SzegSz. **finghólyag** a.). Borsavölgye nyelvhasználatában, hiedelemvilágában: „**Ha valaki megeszi valakinek a**

falatját, falat [= finkő] nő a nyelvére” (Vajkai Aurél, Népi orvoslás a Borsavölgyében. Kolozsvár, 1943: 35).

Nincs szinkronban a ‘nyelven támadt kis pattanás’ neve és e pattanás keletkezésére adott magyarázat: **Falatka [= finkő] nőtt a nyelvvedre, mer lecacakadt a fingot (Técső); Finkő nőtt a nyelvvedre, mer veszet kutya nyomába léptél (Dercen).**

A varral borított testrészt „kezelésére” a borsavölgyi székelyek „megfogják a varasbékát, megkoppantsa a békát, hogy üljön helyben. Akkor a varasbékára rámostuk a leányka lábát, (mert) ott vót varas a lábán. Ugy eltűnt a lábáról” (Diószegi: NéprKözl. 5: 114).

Garbolcon **ebanya** és **ebagja** a ‘csecsemők soványító és sorvasztó betegsége’: **Ennek a gyērmeknek ebannya van.** — „Ha a gyermeknek **ebanya** van, a háznál levő kutyának meg kell ölni a kölykét, le kell vágni a fejét s bele kell dobni a beteg gyermek fürdővizébe.” (SzamSz. **ebanya** a.).

Az **ebanya, ebannya** minden bizonnyal másodlagos alakulat; az eredeti **ebag, ebagja** (= **eb** ‘kutya’ + **ag** ‘csecsemőbetegség, melynek az a jellemzője, hogy a gyermek sovány, szőrös, ráncos bőrű, nem fejlődik’: Istensegíts, Hadikfalva: ÚMTsz. ← **agg** ‘öreg’: EWUng. **ebag** a.) régi és nyelvjárási (TESz.; MTsz.; ÚMTsz.) változathoz formálta a népetimológia úgy, hogy az **anya** szóval értelmésítette az értelmetlenné vagy szokatlanná vált szóalakot. A megváltozott **ebanya, ebannya** összetételre épülhet e betegség „kezelésének” fentebb ismertetett módja.

FOLYÓ, BÁRSONYFOLYÓ, FOLT

Az erdélyi Szombatfalván följegyzett Nagy-Bihal Albertné című balladában többször is előfordul egy rejtélyes jelentésű **folyó** szó az alábbi szöveggörnyezetben:

„Neked adom, neked,
Bársony folyó hintóm
Hatvan paripával,
Hatvan katonával!”

„Vetné föl tűz langja
Bársony folyó hintód,
Hatvan paripádat,
Hatvan katonádat!”

(MNGy. 3: 60—1)

Az MTsz. idézi ennek a balladának a két sorát — „Neked adom, neked, Bársony folyó hintóm...” (folyó-hintó a.) —, de nem értelmezi, ti. a jelentés helyén kérdőjel áll. Az ÚMTsz. (bársonyfolyó a.) is közöl két erdélyi adatot: bársanfajó (Küküllőpócsfalva) és bársonyfojó (Szekelyföld); a jelentésrovatban viszont ezt olvassuk: „<népmesei fordulatként>...”, majd következik a megértést segítő egy-egy példamondat: **Hogyha nekem hónap ijenkarig ajan bársanfajó, rubintal kivert aranyhintót csál** (Küküllőpócsfalva), illetőleg (a tájszótár cédulán levő adatát is figyelembe véve): **Hogyha nekem holnap ilyenkorig olyan bársonyfolyó aranyhintót állít elé, akibe a legkisebb faszeg is színarany legyen** (Szekelyföld).

A szövegkörnyezet világosan utal arra, hogy bársonyfalu-nak kell értelmeznünk a bársony fojó, bársonyfojó, bársanfajó adatokat.

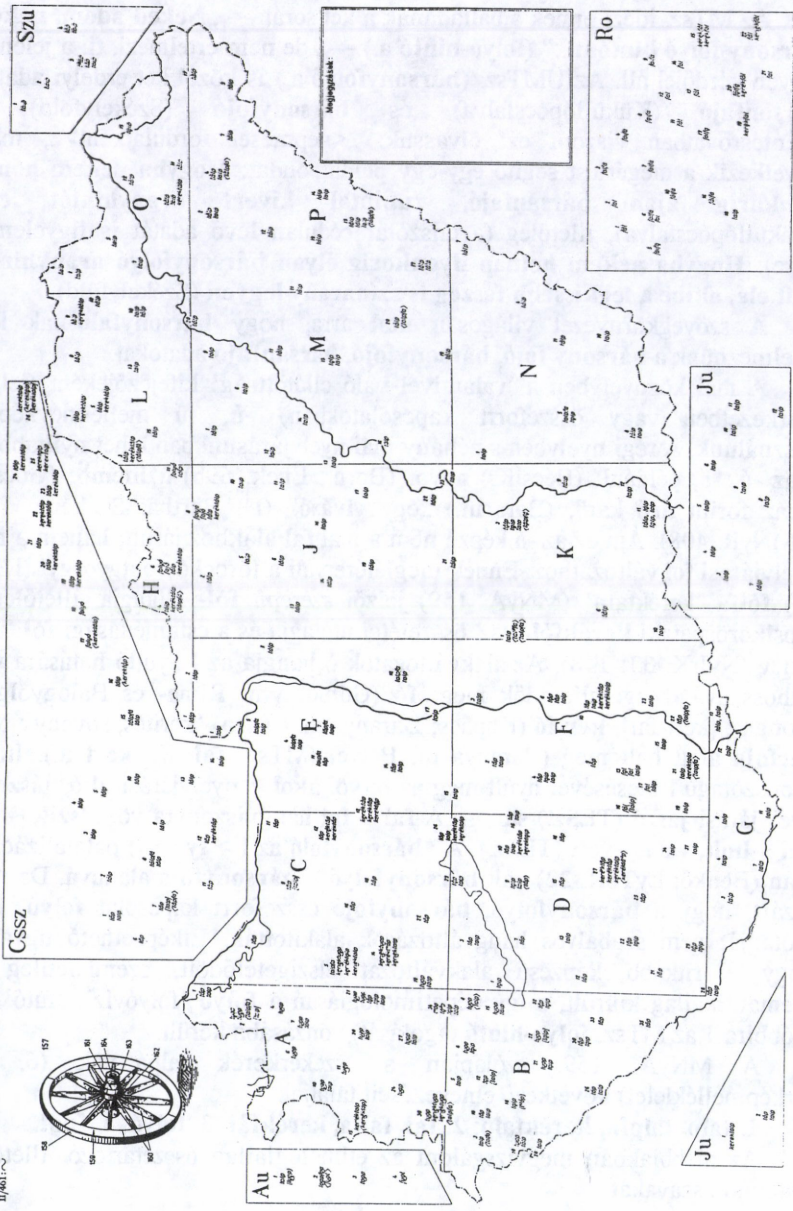
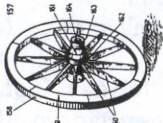
A mai köznyelvben a ‘valamivel való ellátottság’ kifejezőjeként (jelzős szerkezetben vagy összeforrt kapcsolatokban) -ú, -ű melléknévképzőt használunk. A régi nyelvben s néhány mai nyelvjárásunkban lehet nyiltabb is, azaz -ó, -ő, például: (BécsiK.) nevo, (Born.: Ének. 69b) Minemő; (Göcsej) „száz forint áró kár”, (Bars m.) „egy vivásó” (D: Bartha: Szóképz. 110; MMNyR. 408). Ám ez az -ó képző nem a mai fal alakhoz járult, hanem a régi nyelvjárási fol változathoz. Ennek meglétére vall a torockószentgyörgyi (Ro—10) fölfa ‘keréktalp’ (MNYA. 159) jelzői szerepű föl- előtagja, illetőleg a sepsikőröspataki kerékföjl ‘ua.’ összetétel utótagja és a csikménasági föjl ‘ua.’ főnév (NyIrK. 33: 148). Az alakváltozatok ő hangja az I nyújtó hatására vált félhosszúvá. Megemlíthetők még: fő (Gömör vm. Rima- és Balogvölgye) ‘donga’; [kert-fal], ker-fő (Kopács; Baranya m. Csúza) ‘kerítés, sövény’: Más kerfőja alatt halt meg (Baranya m. Bélye) (MTsz. fal, ill. kert a.). Itt az azonszótagú I kiesésével nyúlt meg az o; vö. akol > nyelvjárási akó, jászol > nyelvjárási jászó (TESz.) stb. — A fal ~ fol hangviszonyra vö. alszik ~ olt, hal ~ holt, vala ~ volt (TESz.). A *bársonyfó az l > ly (> j) palatalizációja után (Benkő: LyTört. 22) vált bársonyfolyó > bársonyfojó alakúvá. De nem kizárt, hogy a bársonyfolyó, bársonyfojó összeforrt kapcsolat folyó, fojó utótagját nem szabályos hangváltozások alakították. Elképzelhető ugyanis, hogy e ritkább képzésű alakváltozat elszigetelődött, szemléletileg és szemantikailag kiürült, s így népetimológiásan a folyó ‘folyóvíz’, ‘futó’ (ez utóbira l. az MTsz. folyó-hintó tagolását) vonzásába került.

A MNYA. 159. szövegében a ‘szekérkerék talpá’-nak (6. sz. térképmellékletet) következő elnevezéseit találjuk:

1. talp, talpfa, keréktalp; 2. fal, falfa, kerékfál; 3. folyó; 4. fuot.

Az alábbiakban megvizsgálom az etimológiaiag összetartozó, illetőleg különálló szavakat.

159. talpa jante LEX.
 176817~

A **talp**-ról annyit tudunk, hogy talán német jövevényszó; eredeti jelentése 'a lábfej alsó felülete' lehetett, ebből a 'keréktalp' funkcionális hasonlóságon alapuló névátvitellel jött létre (TESz.). A **fa** főnévvel minőségjelzős, a **kerék** főnévvel jelöletlen birtokos jelzős összetett szót alkot.

A **fal** (nyelvjárási fő) 1. 'függőleges síkú épületem', 2. 'keréktalp', 3. 'hordódonga', 4. 'védőburok', 5. 'a csikvarsa tömlőcrésze' ősi örökség a finnugor korból; „az elavult 2. és a 3. jelentés az 1.-ből fejlődött” (TESz. **fal**² a.). A romániai magyar nyelvjárásokban igen elterjedt (vö. „**falfa**”⁴⁷, „**kerékfal**”⁴⁰, „**fal**”²¹, és **szekercfal**₁; NyIrK. 33: 148); a **talp** szóéval azonos típusú összetett szavakat alkot.

A 'keréktalp' jelentésű „**folt**” eredetével etimológiai szótáraink nem foglalkoznak. Nagyon ritkán fordul elő: a felsőőri és őrszigeti (Au—2, 4) **füot**-on kívül 1. még: [**folt**], **fót** (Baranya m.) 1. 'keréktalp'; **fót** (Debrecen, Hegyalja, Szilágy vm.) 2. 'falka, csorda, csapat (marha, ökör, lúd)' (MTsz.); **fút** (Gyerővásárhely), **fótot vet** (Magyarókerke), **fótot vet rá** (Hódmezővásárhely) 1. 'megfoltoz valamit'; **fót** (Felsőőr vidéke), 2. 'keréktalp', ill. **füot** (Felsőőr) 2a. 'a keréktalpnak 1/5, ill. 1/6 része, amelybe 2—2 küllő van illesztve' stb. (ÚMTsz. **folt** a.).

Tájszótáraink (1. még az FTsz. **folt** címszavát) szerkesztőis úgy vélik, hogy a **folt** 'keréktalp' azonos eredetű a **folt** 'foldozásra használt darab' főnévvel, s ez az utóbbi pedig — amint tudjuk — az uráli örökségünkhöz tartozó **fal** 'harap'; (mohón) eszik' igéből alakult -t deverbális névszóképzővel (TESz.; EWUng.).

A 'keréktalp' jelentésű **folyó** szóról az EtSz.-nak az a véleménye, hogy a **foly** '(víz) folyik' ige folyamatos melléknévi igenevének főnevesülésével keletkezett. — Az említett adatokon kívül 1. még: **folyó**, **kerék folyója** birtokos jelzős szerkezet (Heves m, Névtelen) 'keréktalp' (MTsz.); **folyó** (Bolyk, Magyarhegymeg, Bükkcenterzsébet), **folyaó** (Pallóc-vidék), **folyóú** (Óbást) 'keréktalp' (ÚMTsz. **folyó** 'nagyobb patak' stb. szócikkének 4. jelentéseként); **folyózatlan kerék** ebben a szóláshasonlatban: **Szalad, mint a folyózatlan kerék** (Parád) 'lassan bukdácsolva megy' (uo. **kerék** a.).

Az elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy a keréktalp elnevezéseinek négy alaptípusa van: **talp**, **fal**, **folyó** és **folt**.

A szóföldrajzi vizsgálatukból jól megállapítható: a fenti megnevezésekhez tartozó elnevezéseknek bizonyos jellemző területeik vannak. Elég egy pillantást vetnünk a MNyA. 159. szőlapjára, hogy megállapítsuk: a **fal** alaptípusúak Erdélyben, a **folt** alaptípusúak Baranyában, Erdélyben, Hegyalján és Felsőőr vidékén, a **folyó** alaptípusúak főként a Palócföldön honosak.

Benkő Loránd a Magyar Nyelvjárások Atlasza gazdag anyagán bebizonyította, hogy a Dráva alsó folyásának vidékén, főként az Ormánságban (1); a Dunántúl déli-nyugati sarkán, elsősorban az Őrségben és Felsőőrön (2); Pozsony környékén, zömmel Szenc vidékén (3); Kassa vidékén, zömmel az onnan délre, délnyugatra fekvő területen (4); a Székelyföld egész területén (5), végül a dél-erdélyi magyar nyelvjárászigeteken Lozsádon, Szakadátton, Hétfaluban stb. (6) „élő magyarság valamikor azonos nyelvjárástípust beszélt” (I. OK. 24: 41, 47).

Ha összevetjük a MNyA. mellékelt szólapjának anyagát Benkő Loránd alábbi térképvázlatával, akkor leszögezhetjük: a **fal**, a **folyó** és a **folt** elnevezések azokon a területeken honosak, amelyeknek magyarsága azonos nyelvjárástípust beszélt.

Azt is tudjuk az idézett tanulmányból, hogy azonos nyelvi alapnak azonos a szemléleti bázisa. Ez az igen fontos tény rávezetett annak felismerésére, hogy a ‘keréktalp’ jelentésű **fal**, **folt**, és **folyó**-nak is azonos (lehet) a szemléleti háttere, s így eredete is. Vagyis: a **folt** > **fót** szavunk a **fal** főnévnek **fol** tőváltozatából alakul(hatot)t -t denominális főnévképzővel: az eredeti szócsaládjától korán elszigetelődött **folt**, **fót** szót a nyelvérzék — népetimológiásan — az azonos hangalakú, általánosan ismert **folt**, **fót** ‘(ruha)folt’ szóval hozta származásbeli kapcsolatba.

A ‘keréktalp’ jelentésű **folyó** is a **fal** főnévnek **fol** változatából származhat: szóvégi -ó-ja denominális nomenképző. A ***foló** további

alakulását mind az l > ly palatalizáció, mind a ‘folyóvíz’, ‘futó’ jelentésű folyó azonos hangalakja, jelentése igazgatta, egyengette. A népetimológia jelenlétét a fönt tárgyalt bársonyfolyó-féle összeforrt kapcsolat utótagjának alakulása és a parádi folyózatlan = falazatlan (kerék) is bizonyítja.

Megállapíthatjuk tehát: alaki szempontból sem jelent nehézséget az, hogy mind a három névszót egyazon szó történetileg elkülönült alakváltozatának, illetőleg származékának tekintsük.

FŐDIKOVÁCS, KŐKIVERŐ, VERÉBKÖLTŐ

Nagyszaláncon (Csz—25) a ‘bodobács’-nak földikovács a neve, de MNyA. (648. számú szótája) szerint az adott falu nyelvhasználatában ritka (1. főntebb az 1. sz. térképmellékletet). Az ÚMTsz.-ben közös szócikkbe került a ‘parti fecske’ homonimájával; idézem: földikovács 1. fűödi koács (Göcsej) ‘parti fecske [Riparia riparia], 2. földikovács (Nagyszalánc) ‘bodobács [Pyrrhocris].

A földi fecské-nek is hívott (Lajos : ÚMTsz.) parti fecske a csőrének jellegzetes csapkodása után kapta a fűödi koács nevet; azonos szemléleten alapul a ‘hantmadár’-nak földi kalapács, földi kalapács elnevezése is (Kiss: MMad. 275). A névadás indítéka érthető. — De azt, hogy miért nevezték el Nagyszaláncon ezt a fekete-piros tarka bogarat földikovács-nak, nem oly könnyű megoldani.

A ‘bodobács’-nak főként a Palócföldön „verőköltő” a neve. Ennek a névváltozatnak szemléleti háttérét feltárják az alábbi nyelvjárási összetett szavak: N—1: (ritkán) napfínykötőü; K—12: napsütőbogár; K—3 : năplesli.

A „verőköltő” jelzői szerepű előtagja — mint a verőfény-é is — „a verige melléknévi igeneve, s arra utal, hogy a forró, izzó napsugarak valósággal verik azt, amire v akire sűtnék (földet, állatot, embert); vö. N. » Dél lett, ver a nap«, »[a Tiszát] csak úgy verte a nap« (Nyr. 83: 493)” (TEsz. verőfény a.).

A „verőköltő” tehát jelöletlen határozós összetétel; jelentése: ‘verőfényben költő (= szaporodó) (bogár)’.

Van a „verőköltő”-nek „verőbogár” változata is; vö. J—2: verőbogār ~ verőkötő. Ez a verőbogār kihagyó összevonás lehet (erről részletesebben 1. Hadrovics: MJelt. 89) egy feltehető *verőkötőbogār-ból; 1. Csz—18: verőkötőbogār, valamint: szívverősítőfü :> szívfü (CzF.); *szekérkerékfal :> szekérfal ‘kerékfalp’ (Gyimesbükk : 33: 148); *kucsikerék ága :> (1230 k.: Oxfordi glosszák) cuchaga [olv. kucsága ‘kocsi ága’ : MNy. 82: 455] ‘ua’; (H—64) Imecsfalva: sárgabelü dinye :> (H—66) Petőfalva: sárgadinye; stb. (SzékNyfSz. 374).

Vagy egy ilyen „verőbogár”-féle összetételben, vagy egy tapadás útján (*földiverőbogár) keletkezett *földiverő bogárnévben a verő-nek ‘verőfény’ jelentése elhomályosult, s így e nyelvjárást beszélők nyelvi tudata a verő-t az ismertebb ‘kovács’ jelentéssel asszociálta, ugyanakkor — a ‘verő : kovács’ fogalmának korrelációja alapján — a nyelvjárásban használtabb, egyértelműbb kovács szóval helyettesítette.

Figyelmet keltenek azonban az alábbi, a nagyszalánci földikovács-csal közös areához tartozó elnevezések: (0—1) Nagybázsva: tarkapoloska ~ földipoloska; (P—7) Nyírkáta: földipoloska és Kiskúnfélegyháza: földipoloska (ÚMTsz.). — Nagyszaláncon, miként az erdélyi Erdővidéken (ÚMTsz.), kovács a poloska neve, úgy a nagyszalánci földikovács ezekkel a szórványos északkeleti „földipoloska” összetett szavakkal van korrelációban. Ebben az esetben az első fejtegetésem, magyarázatom kevésbé valószínű.

Megjegyzés: Nem idéztem, de figyelembe vettem a ‘bodobács’-nak erdélyi „földipoloska”, „képosztapoloska”, „mezeipoloska”, „palántatetű”-féle elnevezéseit; itt említem meg a Csík vármegyei balakovács ‘juhtetű’ (ÚMTsz.) adatot. (A bala előtag román eredetéről l. MNyRomKölcs. 53.).

Balator (H—11) nyelvjárásában följegyzett kőkiverő ~ verőkőöttő változatok közül a „kőkiverő” kétségtelenül népetimológiás alakulat: a nyelvi tudatban elhomályosult verő ‘verőfény’ szó „kiverő”-re, azaz ‘valamit ellepő’-re „értelmesült”. — Az összetett szó jelentése tehát: ‘követ (csoportosan) ellepő (bogár)’.

A verő eredeti ‘verőfény’ jelentésének az elévülése játszott közre abban, hogy Nagykorű (M—16) nyelvjárásában — a veréb-hez való hangzásbeli hasonlósága alapján — létrejön a ritkán használt verépkőöttő népetimológiás változat.

KA(S)ZAJ

A TESz.-nek kazal 1. ‘hosszúkás alakú széna- vagy szalmarakás’, 2. ‘csonó, kupac’, 3. ‘gabonaasztag’ szócikke történeti példái között olyanok is vannak, amelyekben a z hang helyén sz áll, l. például a Háromszéki oklevélszójegyzékből idézett — 19. század eleji — kaszaj, kaszaly adatokat. Létrejöttükről a szófejtő szótárunk munkaközössége így vélekedik: „A szóközépi sz-et tartalmazó m. N. kaszaj stb. feltehetőleg a kasza, kaszál stb. analógiás hatására keletkezett.” — Ezt a tulajdonképpen Kniezsa Istvántól származó nézetet — vö.: „A székely kaszaj, kaszaly a kasza hatására keletkezett (csak a szénát kaszálják, a gabonát aratják!)” (Kniezsa: SzJsz. kazal a.) — magáévá tette a német nyelvű új etimológiai szótárunk is: „—Zur

Entstehung der Var mit inl sz könnte auch → **kasza** analogisch beigetragen haben” (EWUng. **kazal** a.).

Vizsgáljuk meg az **sz-es** változatoknak az elterjedési területét! — Az MTsz.-nek a **kazal** címszó alatti példái mind **sz-esek**: **kaszaj**, **kaszaly** (Szeged [a SzegSz. nem ismeri; — M.S.]; Székelyföld; Udvarhely vármegye Keresztúr vidéke; Háromszék vármegye, Orbai járás; Háromszék vármegye Angyalos, Besenyő, Gidófalva; Uzon; Csík vármegye; Segesvár), **kaszal** (Székelyföld). — Az ÚMTsz. adatai: 1. **kaszaj** (Gyergyó-vidék; Szörce), **kaszajt** (tgyr.) ~ **kazajt** (tgyr. Ditró-Dunántúl), **kaszajt** (tgyr. Egerpatak), **kaszajba** (hr. Tatrang), **kaszāj** (Apáca, Krizba, Nagybacon), **kaszāj** (Gyimes-völgy), **kaszāj** (Erdővidék), **kaszaly** (Brassó vidéke) ‘hosszúkás alakban rakott szalma- vagy takarmányrakás’; 2. **kaszāj** (Zágon) ‘asztag’; jelzői használatban: **kaszaj búza** (Kökös) ‘annyi (búza), amennyi egy asztagba befér’, **tizenhárom kaszaj búza** (Bözöd) ‘ua’; 3. **kaszaly** (Brassó vidéke) ‘farakás’, jelzőként: **kaszaj fa** (Csíkszentdomokos), **kaszaj fát** (Zajzon) ‘annyi (fa), amennyi egy farakásba befér’. — Végül a MNyA. (187) ‘nagyobb, téglalap alakú szalmarakás’ jelentésű **kazal** szótlapjának **sz-es** adatai: Tölgyes, Kabátfalva, Zágon (Ro—9, 13, 22): **kaszaj**; Kászonalítz (Ro—15): **kaszaj** ~ (ritkán) **asztaG**.

A fenti összeállításból egyértelműen kiderül, hogy az **sz-es** alakváltozatok kimutatottan a romániai magyar nyelvjárásoknak széles körben ismert szava. Ebből az következik, hogy e jelenségre adott eddigi magyarázatot — a **kaszaj**-nak romános hangzását is figyelembe véve — felül kell vizsgálni.

A MNyRomKölcs.-nek 199. oldalán megragadta a figyelmemet az, hogy Erdélyben és Moldvában ismert ‘a gabona tárolására szolgáló, fából készült építmény; gabonás’ jelentésű **készøj**, valamint ennek hang- és jelentésváltozatai: **készøjje** (székelyes csángó nyelvjárások) ‘ua.’, **készøj** ~ **kisház** (Domokos) ‘a határban épített kis faház’, **készøj** ~ **pojáta** (Magyarláros) ‘juhpadja’: román jövevényszó, vö. rom. **cașoai** ‘a ház melletti fedett helyiség, melyben különböző dolgokat, eszközöket tartanak’ (**készøj** a.). A szóvég **-aj**, **-aly**, **-āj**, **-āj** stb. módosulásaira vö. **hodály** (MTsz.; ÚMTsz.; TESz.; MNyRomKölcs. **hodáj** a.).

A felhozott nyelvi tények ismeretében nyugodt lelkiismerettel állítható: az **sz-es** változatok nem a **kasza** analógiás hatására keletkeztek; létrejöttüket a **készøj**, **kaszoj**-féle román jövevényszó hangzásbeli és (talán) némi hasonlósági asszociációkon alapuló, tehát népetimológias, kölcsönhatás eredményének köszönhetik. (A **kaszoj** alakváltozat meglétét igazolja a Domokoson följegyzett **kaszojokat** többes számú tárgyragos adat, ennek jelentése: ‘legelőn álló egyszerű gerendaépület’: ÚMTsz. **kaszoj** a.)

Megjegyzem, hogy a **kazajt** tárgyragos alak (Ditró-dunántúl) a **kaszaj-ból** és **kazal-ból** ötvöződött.

KELEGÓLYÁL, KELEPGÓLYA

A **kelekólál** igének alábbi hangalaki és jelentésbeli változatait mutatja be az ÚMTsz.: 1. **kelekólál** (Zala m. [?], Somogy m. [?]), **kele-k^uólál** (Lovászpata), **kele-k^uóláll** (uo., Sümeg) ‘kószál, kóborol’; 2. **kelekólál** (Vas m.) ‘(részeg ember, rossz kerék) inogva, ide-oda düllöngve jár’.

Önálló szócikkbe került viszont az úgyszintén ‘kószál, kóborol’ jelentésű — keszthelyi — **kelególyál** ige (**kelególyál** a.). Ez arra vall, hogy a tájszótár szerkesztői önálló szóegyednek tartják; vagyis nem tételezik fel, hogy a **kelekólál** és a **kelególyál** szavak valamiképpen összefüggenek. — Pedig e két szó megegyező jelentése, közös elemei szerintem a régebbi azonosság nyomós bizonyítékai.

A **kelególyál** játszi, tréfás szóalkotás lehet, melynek létrejöttében jelentős szerepe volt a **kakukk** :> **kakukkol**, **kuvik** :> **kuvikkol**-féle képzett szavak analógiás hatásának.

A Keszthelylel szomszédos Kemenesalján a játszi szóalkotás és a népetimológia együttesen tovább „módosított” a **kelególyál** lexémán úgy, hogy egy füst alatt megváltoztatta az összetétel első tagját — a ‘kelepelő’, ‘fecsegő vénasszony’, ‘a gólya kelepelése’ (TEsz. **kelepel** a.) hatására — **kelep**-pé, utótagjából pedig elvonta a **gólya** főnevet.

Ez ‘a szomszédokat gyakran látogató, sokat fecsegő személy’ jelentésű **kelepgólya** (ÚMTsz. (már új szó, de jelentésének helyváltoztatást kifejező része — így, módosultan is — kapcsolatban maradt elődjével, a **kelególyál** igével).

Az ÚMTsz. **kelep** és **gólya** elemekből alakult compositumként értékeli, mivel utal rá a **gólya** utótaggal alakult összetett szavak között. Ez az állásfoglalás mind a szinkronia, mind a diakronia szempontjából igazolt.

KÖRFŐ

Kiss Lajos beható eredetmagyarázatából tudjuk, hogy az eke és az ökrös szekér járulékos részeként ismert délnyugat-dunántúli **körpöly** (**körfő**, **körpöllü**, **körpölő**, **körpü**) — első följegyzőinek értelmezésében: 1838: „**körpülü**: az a’ fa csat, melly a’ taliga rudat a’ tézsolával összeköti. Órségi szó.” „**Körpöly**: az ökröszekér’ rudjának orrára szegezett fa, mellybe jár egy az igát tartó nyakszeg. Balaton melléki szó.” (Tsz.) — szerbhorvát, illetve szlovén jövevényszó nyelvünkben; vö. például: szerbhorvát nyelvjárási **kipele**

[többes szám] ‘az ekébe fogott ökörpárokot összekapcsoló szerkezet’, **kajhorvát** (Zágráb melletti Remete községben) **krpel** ‘a rúd elülső része, amelyhez a járom kapcsolódik’, szlovén **krepĕle** [többes szám] ‘kis járom’, **krpĕli** [többes szám] ‘villa alakú kettős rúd, amelybe a jószágot fogják’ (NyttudÉrt. 71. sz., 39.). Az átadó nyelv(ek) szavainak magyar beilleszkedését Kiss Lajos véleménye szerint az alábbi hang- és alaktani tények segítették, egyengették: „[a **körpöly**] Hangtestének kialakításában a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldása és **ē > ō** fejlődés játszott fontos szerepet. A **körfő** változat **f**-jére vö. **ciprus > cifrus**, **dupla > dufla**, **kápli** ‘főkötő’ > **káfli** stb. A **körpöly** : **körfő** : **körpü** viszonyra vö. **kittöly** ‘vászonujjas’ : **kittő** : **kittü**; vö. még **régöly** ‘a gyalupad, szövőszék stb. része’ : **régő**, **törköly** : **törkő**, **véndöly** ‘bödön’ : **véndöly** : **vëndő** stb. A három szótagos **ū** és **ō** végű alakok a **cságattyú** ‘az eketaliga rúdját kormányzó görbe fa vagy vas, csáगतó’, **csengettyű**, **csikoltó**, **sarkantyú**, **serpenyő-féle** eszköznevek analógiás hatását tükrözik”. — A TESz. véleménye is megegyezik az itt előadatokkal (**körpöly** a.).

Ámde lássuk: valóban minden egyes nyelvjárási módosulat hang-, ill. alaktani úton keletkezett-e, vagy a népetimológia is „ésszerűsítet” valamelyiken?

Az ÚMTsz.-ben a **körpöly** szóra az alábbi alaki és jelentésbeli adatok vannak:

„**körfő**”. — **körfő** (Boba, Mesteri, Ordacsehi), **körfőben** (Balatonmellék); **körfűő** (Kéttornyúlak, Marcalgergelyi, Nagygyimót, Nemesszalók); **körfűő** (Rezi) ‘az ökrösszekér rúdjának, ill. a vonórúdnak az elején levő, ívesen hajló fa vagy vas, amelybe a jármot teszik’;

„**körpő**”. — **körpő** (Karakó, Kemeneshőgyész, Szentgál), **körpőben** (Balatonmellék); **körpűő** (Pápa vid.); **körpü** (Vásárosmiske) ‘ua.’;

„**körfő**”. — **körfűő** (Kéttornyúlak, Marcalgergelyi, Nagygyimót, Nemesszalók) ‘az eketaliga ugyanilyen végződése, amelyhez az ökrök vonórúdját vagy a lovak kettős hámfáját kapcsolják’;

„**körpő**”. — **körpűő** (Pápa vid.); **körpü** (Felsőőr) ‘ua.’;

„**körpölő**”. — **körpölüt** (Maróc) ‘kéttengelyű fakapocs, amely az ökrök vonórúdját az eketaliga rúdjához kapcsolja’, ill. **körpüllü** (Göcsej) ‘szántóvas’ [!].

A „**körfő**” változat az alábbi nyelvjárási szavakkal lépett alakiszerkezeti rokonságba: **rúdfő** ‘a szekérrúd elején levő fa, amelybe a jármot teszik’ (Heves m.: MTsz. **rud** a.), **rutfű** ‘a szekérrúd elülső vége; ökrösszekérnél itt van a járom helye, lószekérnél ide kötik a nyaklóláncot’

(SzamSz. **rúdfő**, ill. **szekér a.**, 1. a 331. oldalon a 40. ábrát), valamint a **tézslafő** ‘a kisegítő járom rúdfeje’ (ÚMTsz.; rajzát l. SzamSz. **tézsla a.**).

Aligha lehet vitás, hogy a **körfő**-ben a magyar észjárást tükröző **rúdfő**, **tézslafő**, ill. **rúdfej**, **tézslafej-féle** (ÚMTsz.) szavak szemlélete érvényesült, azaz ‘ívesen hajló fa az ökrösszekér rúdjának, ill. a vonórúdnak az elülső végén’ A **kör**-nek ‘ívesen hajló’ jelentésére l. a Zádorfalván följegyzett **körfá** összetett szót, ennek előtagjában világosan felismerhető az ‘ívben hajló’ jelentés, íme: ‘a brugó nevű nagyméretű tarlógereblye nyelének **félkör** alakú [én emeltem ki; — M. S.] merevítője’ (ÚMTsz. **körfá a.**); vö. még **körfűsü** ‘görbe fésű a haj összetartására (kislányoknál)’ (SzamSz. **körfűsü a.**).

Nyelvjárásainkban számos **fő** (~ **fej**) utótagú összetett szó van; íme néhány a ‘tárgynak, eszköznek, szerkezetnek rendszerint felső vagy elülső kidomborodó, elszélesedő vége, alkatrésze’ jelentésüekből: **botfő** ‘a pásztorbot díszesen kifaragott felső vége’, **búzafő**, **eréfő** ‘kantár’, **gereblyefő** ‘a gereblye fogakkal ellátott része’, **kaszafő** ‘a kasza pengéjének a nyél felőli vége’, **lőcsfő** ‘a lőcs felső, vastagabbik, horgas vége, amely a szekér oldalához támaszkodik; lőcsfej’ stb. (ÚMTsz. **fő² a.**), valamint a már említett **rúdfő**, **tézslafő** és a népetimológia jóvoltából a **körfő** is.

Idéznem kell még CzF. ide vonatkozó adatát, valamint ösztönös, sejtelemszerű — tudós népetimológia szülte — ötletét: **körpöly** „Az ökrös szekér rudjának a végén azon két águ fa, melyen az igát tartó szeg kétszer keresztül megy. Másképp: **körpöly**. Így nevezetik a szántótaliga rúdján levő ilyentén fa is, mely a taligarudat a tézslával öszveköti. E csatnak **felső ága rendszeren félkörű görbe** [én emeltem ki; — M.S.], s valószínűleg innen vette nevét, mintha volna **görbőlő v. görbülő**” (**körpöly a.**).

Megállapíthatjuk tehát: A nyelvi rendszerkényszer és az adott tárgy keltette asszociációk értelmesítették idegenből jött szavunkat, a **körpöly**-t.

MANÓ

‘Az embereket szívesen megtréfáló, becsapó képzeletbeli lény, rendszerint törpe’ jelentésű **manó** főnév etimológiájával többen is foglalkoztak, de fáradozásukat a kívánt siker mindeddig nem koronázta. — Szófejtő szótáraink (TESz., EWUng.) tüzetesen megvizsgálták az eddigi szófejtéseket; kritikai állásfoglalásukat, értékelésüket az alábbiakban ismertetem.

1. A TESz. szerint a címül írt szavunk bizonytalan eredetű: feltehetően a ‘szerzetes’ jelentésű régi **monoch**-tól különült el szóhasadással. A jelentésfejlődés lehetséges menetét így határozza meg: ‘szerzetes’ → *‘erdei rejtett kolostorban lakó remete’ → ‘titokzatos, hosszú ruhás, szakállas törpe’. Jelentéstani párhuzamként rámutat arra, hogy a német **Mönch** ‘szerzetes’

szónak is kimutatható a ‘bányarém’ mellékjelentése. Ennek az eredetmagyarázatnak a legsebezhetőbb pontja az, hogy „a **monoch** valószínűleg már a középkorban kihalt, a **manó** pedig viszonylag újabb szónak látszik”. — Az EWUng. munkaközössége is ezt az álláspontot képviseli.

2. A **manó** iráni származtatását a TESz. „elfogadhatatlan”-nak tartja. Minden bizonnyal ennek a határozott állásfoglalásnak az alapján az EWUng. már meg sem említi ezt az etimológiai ötletet.

3. Pais Dezső a **manó** főnevet az uráli eredetű (TESz.) **mond** igéből, illetőleg ennek **mon-** alapszavából eredezteti (Ósv. 256—263). Feltevését Diószegi Vilmosnak egy valényi (északi) csángó táltosról szóló közlésére alapozza: „Elrejtett... Mikor három nap és három éjjel letelt, ő megébredett. De hát ő mindent tudott, tátos lett. Akkor elkezdtek hozzá menni idegen faluból, hogy **mongyon**” (uo. 260). Ebből azt a következtetést vonja le neves nyelvészünk, hogy „az ősi magyar táltos — tudós — jós ugyancsak **mond**-hatott, illetőleg ***mon**-hatott, vagyis ***monó** > **manó** a. m. **mondó** lehetett” (uo. 261). — Ezt az ötletes magyarázatot az EWUng. — érthetően — nem fogadja el.

Vizsgált szavunk első — biztos — előfordulása (a TESz. és EWUng. szerint) a 18. sz. harmadik negyedére tehető; vö. 1777: „horgyon-el a **mono**?”, ezt követi néhány évre rá (pontosabban: 1780 k./1899-ben) az **o** > **a** nyíltabbá válással alakult **manó** változat. Ezek az adatok egybehangzóan megkérdőjelezzik azt a nézetet, miszerint a **manó** ősvallási, illetőleg egyáltalán régi szavunk lenne. Ennek a ténynek figyelembevételével meglehetősen valószínűséggel arra következtethetünk, hogy az egzotikusnak tűnő szó eredet szempontjából egyúvé tartozik a népmeséink **bakarasznai** [‘nagyon kicsi’], **hőncsönszakállú** [hőncsön = hét + sing; itt: ‘nagyon hosszú; vö.: Én vagyok a hétsinszakállú törpe (Kisiratos); Ott terem egy kicsi emberke (...)
hétsinges szakállal (Szék) ‘nagyon hosszú szakállal’ (ÚMTsz. hétsingszakállú és hétsinges a.)] mitikus alakjának a **Hétszűnyükapanyányimonyók** (MNL. **bakarasznai ember** a.) nevével, pontosabban: ennek a rendkívül különös névnek a **monyók** ‘nagy hímveszőjű ember’ utótagjával. Ti. e többszörösen összetett név eltorzult szavainak eredeti alakja: **hétsingnyi** (szakállú), **kapanyélnyi monyók** volt. Vö. Én vagyok a **hétsinyű szakállú, kapanyélf....ú** (Tiszabercel: Buday—Ortutay, Nyíri és rétközi parasztnesék. Gyoma, 1935: 61, valamint: MNL. uo.).

Vegyük sorra a **monyók** és a **manó** származásbeli azonosságának tárgyi bizonyítékait.

A **monyók** származékszó: az uráli örökségünkhöz tartozó (TESz., EWUng.) **mony** ‘tojás’ → ‘here’ → ‘hímvesző’ stb. tőszóból alakult -ók kicsinyítő-becéző (itt: az alapszó jelzette testrésznek a szokásosnál nagyobb

voltát jelölő) képzőbokkal; nyelvemlékeinkben először a 17. sz. második felében jelentkeznek: 1686: **monyók** ‘hím, nagy monyú (állat)’ (OkISz., TESz.). Nyelvújásainkban egyéb jelentései is vannak, 1. például: **monyók** (Makó, Székelykeresztúr), **munyók** (Gyalu) ‘gyámoltalan, mafla’; **monyók** (Martos) ‘(kisfiú becézéseként)’ : **kedves monyók fijam** (ÚMTsz.). — A **manó** (<monó) szintén származékszó: alapszava szerintem azonos a **monyók** fő szóelemével, illetőleg ennek rég(ebb)i **mon** előzményével; 1. például a magyar nyelvterület különböző részeiről sűrűn adatolt (MTsz.) **tikmon** (= **tik** ‘tyúk + **mon** ‘tojás’) összetett szó utótagját. Szóvégi **ó**-ja pedig kicsinyítő-becéző (itt: nagyító) jelentésű. Az **-ók** ~ **-ó** szinonim képzők, például ezekben a nyelvjárási szavakban is: **anyó** (Hétfalu, Bukovina, Tatrang) ‘(megszólításként és megnevezésként): anya’ (ÚMTsz.), **anyóuk** ‘anyaszárnyas, anyamadár’: **Anyóuk liba, anyóuk vereb** (SzamSz.); **papó** ~ ‘**papók** öregapa’ **manyó** ~ **manyók** ‘öreganyó’ (OrmSz.); **manyó** ~ **manyók** (Kákics) ‘nagyanya’ (UMTsz.).

Azzal is számolhatunk, hogy esetleg reciprok jellegű **ny** > **n** depalatalizáció történt; vö. **mēnecske** (Andrásfalva—Dunántúl) ‘menyecske’, **menekező** (Kelgyeszt, Klézse-Dunántúl, Szabófalva), **menekző** (Moldva) ~ **menyekező** (Klészse-Dunántúl), **menyekező** (Kelgyeszt) stb. ‘esküvő, lakodalom’ (ÚMTsz.); **ponyva** > régi és nyelvjárási **ponva** ‘sátorponyva’ (TESz.) stb. De ezt kevésbé tartom valószínűnek, ui. a **monó**-nak azonos jelentésű ***monyó** előzményét forrásaimból nem tudom kimutatni.

A **Πέτσυνιύ Kapanyányimonyók**-ot Fehérlófia így szólítja meg: „No, manó...” (Fehérlófia meséjét 1. Arany László népmesegyűjteményében. ÖM.: 127). S ez a tény e két mesefigura azonosságát igazolja, megtámogatva ekképpen is a **manó** főnév eredetéről vallott nézetemet.

És végül: kellő óvatossággal meg kell jegyeznem, hogy a **manó** tréfás mesefigurája tényleg hozzájárulhatott „az **Emánuel** név rövidített **Manó** alakjának nevetséges színezetűvé tételéhez” (Büky Béla, A pszichikumra vonatkozó szókincs korai rétege a magyarban. Budapest, 1986: 17); ám az sem lehetetlen, hogy viszont a **Manó** név is előmozdította a címbeli **manó** szó alakjának a megszilárdulását.

NÁTHÁZI

Az ÚMTsz. negyedik kötetének megszerkesztett kéziratában **nádházi** — közös — címszó alá kerültek az alábbi melléknévek: 1. **nátházi** (Mezőberény) ‘vékony, sovány, gyenge (legény)’ és 2. **nátházi** (Gyula) tréf. ‘náthás’.

A mezőberényi **nátházi** tényleg összetett szó: tréfás-játszi alkotás, mintájául a **sēnkiházi** ‘semmirekellő (ember)’, **semmiházi** ‘sehonnai, haszontalan (ember)’, **szarházi** ‘ua.’ (SzegSz.) lekicsinylő-megvető hangulatú

alakulatok lehettek; vö. még: **Ebházi** személynév, **Tetüházi** személynév, **rosszházi** ‘pajkos gyerek’ stb. (TESz. **semmiházi** a.). A **Nádházi** előtagja azonos a **nád**-nak jelzői használatában ismertebb ‘nádhoz hasonlóan vékony, gyenge (termet)’ (ÉrtSz. **nádszál** a.) jelentésével.

A gyulai **nátházi** melléknévnek viszont semmi köze sincs a ‘karcsú hengeres szárú vízinövényhez; arundo’ jelentésű **nád**-hoz; ez ugyanis a **náthás** szóból jött/jöhetett létre a **házi** (l. a fenti **semmiházi**-féle összetételeket) tréfás — népetimológiás — belejátszásával. Az így keletkezett összetétel „félíg elhomályosult” előtagját a nyelvérzék könnyűszerrel hozzákapcsolhatta (aminthogy meg is tette) a **nád** növénynévhez, illetőleg a ‘vékony, sovány, gyenge (legény)’ jelentésű **nátházi** (= **nádházi**) összetett melléknévhez.

Az elmondottak alapján a gyulai adat — **nátházi** címszó alatt — külön szócikkbe sorolandó.

OPARA

Nyelvjárásainkban több megnevezése van ‘az emberi szájnak mozgékony, húsos, külső piros széle’ testrésznek. A legelterjedtebb a „szája széle”, jóval ritkábbak az „ajak(a)”, „(szája) pittye”, „szája préme”, „szájpereme”, „szája gyüre”, „buza”, „(szája) buzája”, „buzátája”, „buzillája”, budzélé, „piszk(a)”, „gamba”, „gambája”, „(szája) aparája” stb. (MNyA: 497: ajaka; MCsángNyjA. 78: ajakam; MNyjRomKölcs. buza, buzata a.; Márton: MCsángRomKölcs. buza a.; Kniezsa: SzlJsz. gamba, piszk a.). Az utóbbi eredetéről, alakjáról Kiss Lajos a következőket írja: „A Nyitragerencsén feljegyzett **ápár**ája a szlovák **pera** ‘ajak’ főnévből származik úgy, hogy a magyarban hangrendi kiegyenlítődés ment végbe, s a ***para** előről a határozott névelővel, hátulról pedig a **-ja** birtokos személyraggal egészült ki” (Nyr. 97: 473).

Az ÚMTsz. tanúsága szerint a Nyitra város körüli palóc községek **ápár** ~ **apar** ‘ajak’ változattal is élnek; ez viszont a birtokos személyragként felfogott tővégi **-a** elhagyásával jött létre.

Figyelmet érdemelnek szerintem az ÚMTsz. **apara** közös címszó alá sorolt alábbi tájszavai: 1. **opará** (Nagycétény, Nemespann, Nyitrakér) ‘kipállás a szájon’ és 2. **ápárá** (Nyitragerencsér), **ápárát** (tgyr. Nyitra-vidék) ‘ajak’.

Ezek a szavak azért kerülhettek együvé, mert az ÚMTsz. — igen körültekintően kimunkált — szerkesztői elvei alapján hasonló a hangalakjuk és egymással összefüggő a jelentésük. Ám ez szerintem csak vélt összefüggés.

Bár hangtanilag (**a** > **o**- zártabbá válással) és jelentéstanilag is (érintkezésen alapuió névátvitellel) megtámogatható volna a fenti szavak

együvé tartozása: a ‘kipállás a szájon’ jelentésű **opará** más szó, helyesebben egy másik szlovák szó átvétele; vö. szlk. (és cseh) **opar** ‘hőpörsenés; szájsömör’ (Hvozdzik 771; SISJ. 2: 571; CsMSz. 1: 661); ez pedig azonos eredetű a szlovákból átvett **hompor**, **hompora** ‘a csecsemők fejét a hajnöves előtt borító var, ótvar’ nyelvjárási szóval. (A **hompor**, **hompora** eredetéről részletesen I. Kiss Lajos: NytudÉrt. 92: 92).

ROSSZMARÓ, ROSSZ

Annak a kutyának, amelyik alattomban, lesből, orvul támadja-harapja meg az embert, a székely nyelvjáróterületen változatos megnevezései vannak: „**orozva maró**”, „**orozba maró**”, „**orozmaró**”, „**ravasz**”, „**sunyi**”, „**harapós**”, „**alamusza**” stb. (SzékNyfSz. **orozva maró** a.).

Az első három — leggyakrabban használt — változat többféleképpen magyarázható, de mindenképpen szabályos változások eredményeként keletkezett; például így:

orozwa maró > **orozva maró** > **orozba maró** > **orozmamaró** > **orozmaró**

Ennek a fejlődési sornak az első és utolsó előtti láncszemét valós nyelvjárási példák igazolják: U—272 (Kápolnásfalú): **orozwa marõ** ~ **orozva marõ**, illetőleg: H—1o5 (Kézdiszentlélek): **orozma marõ** (uo.).

A MCsángNyjA. (422) **hamis** (kutyá) szólapjának adatai részben megerősítik az előzőket, részben pedig meg is toldják a fenti fejlődési sort; vö. Onest: **orozmamarõ**, Balanyásza: **orozmarõ** ~ **orozwamarõ**; Luizikalagor nyelvében az **orozmaró** szinonimájaként **rosszmaró**-t jegyeztek fel az adatgyűjtők. Ez az utóbbi — népetimológiás — alak (tkp. összetett szó) úgy keletkezett, hogy a nyelvérzék az előtagot a **rossz** szóval asszociálta.

A Luizikalagor szomszédságában levő Diószézen az **orozmaró** mellett **rossz** és **marosz**, Tatroszon **rossz** ~ **hamis**, Gorzafalván meg **hamiss** ~ **rossz** ~ **orozba** szinonimák járatosak. Ezeknek a **rossz** tagja minden bizonnyal a **rosszmaró**-ból vonódott el.

A másodlagos motiváció beindulását mind a fenti **marosz** ‘marós’, mind a Szászkuti **orosszam mar** ‘orvul mar’-féle **sz-ezõ** adatok is elősegítették.

SÓNYICA ~ SZONYICA

A ‘sótartó’ jelentésű szláv ***solnica** igen régen bekerült nyelvünkbe, és a **medence**, **kemence**, **berbence** típusú szavak alaki analógiájára **szelence** formát öltött. Már ebben az alakban mutatkozik be 1405 körül, első írásos előfordulásai idején; vö.: „cupa: **zelence**”, „pixis: **zelence**” (SchlSzj. 1124., 1125. : TESz.), eredeti jelentését azonban olyannyira nem őrizte meg, hogy „a

magyar szótörténetből kimutatni már nem lehet” (Kniezsa: SziJsz.). Tehát nagyon hamar felvette a ‘doboz’ jelentést, miként erről első írásos jelentkezése tanúskodik. A korai jelentésváltozás oka nyilvánvalóan abban rejlik, hogy kezdettől fogva több dolog tartására használták az ilyen (jól) zárható fakéregből, fából, alabástromból, fémből (gyakran díszesen) készített kisebb-nagyobb dobozt, tartót; vö. 1560 k.: „**alabástrum szelenche**” (Gy. 875 : RMG1. **szelence** a.), 1550 k.: „Arcularius: Szekreny va^g **apro szelencze czinalo**” (K₁ 135 : uo. **csináló** a.). Az ilyen doboz tartalmánál fogva kapta megkülönböztető nevét. Például ilyeneket: **íros** (~ **íres**) **szelence** ‘orvosságtartó szelence’, **kenőcsős szelence**, **borsos szelence**, **paprikás szelence**, **cukorkás szelence**, **burnótos szelence**, **növénygyűjtő szelence** és (ha sótartónak szánták, akkor) **só szelence** stb. (OKISz.; NySz.; ÉrtSz.; kiváltképpen Hadrovics: MJelt. 114).

Ugyanennek a ‘sótartó’ jelentésű szláv szónak későbbi fejleménye bekerült a román nyelvbe is **solniță** alakban, majd innen átlépett a moldvai magyarok nyelvébe is; vö. **szólnica** ‘sótartó’ (északi csángó), **szonyica** ‘ua.’ (déli csángó), illetőleg **sónica** ~ **sónicę** ‘ua.’ a székely jellegű déli csángóhoz tartozó Gorzafalván (MNyjRomKölcs. 362). E szótár szerkesztői úgy vélik, hogy a két gorzafalvi adat „s-hangja alkalmasint a só szó hatásával magyarázható, de az sem lehetetlen, hogy a déli csángóra jellemző és a velük érintkező székelyes jellegű nyelvjárásváltozatot beszélő csángóktól is ismert sz-ezés elkerülésére irányuló törekvéssel függ össze...” (uo.).

A MCsángNyjA. 216. térképe a só szó moldvai hangváltozatait mutatja be. Az adatok tanúsága szerint a kutatópontok **többségében** a „só” hang (szín)változatai jelentkeznek; Gorzafalván és környékén egyöntetűen s-ező változatok vannak. — Az adatgyűjtők sz-ező alakokat rögzítettek Szabófalva, Kelgyeszt, Balusest, Szakatura, Bogdánfalva, Nagypatak és Ploszkucén nyelvjárásában; a trunki és gyoszényi variánsok s-ezők meg sz-ezők is.

Ezekből az adatokból arra következtethetünk, hogy a ‘sótartó’ jelentésű **sónica** ~ **sónicę** változatok szemmel láthatóan a só népetimológias hatását tükrözik. — De még a **szonyicá**-nak a **szo-** előtagjában is a nyelvjárási **szo** ‘só’ tükröződik vissza.

Megítélésem szerint igen kevés a valószínűsége annak, hogy a gorzafalvi **sónica** ~ **sonicę** alakokban túlkompensáció révén lépett az s- helyére az s-hang. E hiperurbanisztikus törekvés egyébként Gorzafalván igencsak gyenge (lehet): ui. az említett nyelvjárási atlasz kétkötetes anyagában mindössze egy bizonytalan példát találtam ennek a falunak a szókincsében (vö. **szivárvány** ~ **szivárván** ~ **sovárvány** : 479. szólap), amelyiknek s- hangja téves visszaütéssel lenne magyarázható.

SZÁRIKA

Tanulságos kölcsönhatások alakították a romániai magyar nyelvjárások jól ismert **szárika** szavát. Ennek a románból átvett főnévnek — vö. rom. *sarica* ‘guba, szűr’ (Tiktin 2: 1367) — alábbi jelentéseit adja a MNyjRomKölcs. (350): 1. **szárika** (Fogaras), [az MTsz. szerint talán hibás] **sárika** (székely nyelvjárások), **szárika**, **szórika** (Hétfalu), **szárinka** (moldvai csángó), **szárika** (moldvai csángó, Hosszúfalu, Zajzon) ‘guba, suba, szűr’, 2. **szárika**, **cárika** (Sepsibükszád) ‘zeke’; 3. **cárika** (Magyarózd) ‘megvásott textilanyag lógó rostjai’ és 4. **szárika** (északi csángó) ‘nyáron nadrág helyett viselt, vászomból készült nadrágszár’.

Vizsgáljuk meg ennek a poliszém szónak a jelentéseit! — Az elsődleges jelentés a ‘bolyhos, fürtös guba, suba, szűr’. Az eredeti 1. jelentésből a 2. hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkezett, ti. a férfiaknak e bolyhos, fürtös hosszú, téli felöltőjét Erdély-szerte durva szűrposztóból (MTsz. **zeke** a.), csergéből vagy kenderrel vegyes gyapjuszövetből (ÚMTsz. **babó**² a.) készítették. A 3. jelentés szintúgy az 1.-ből fejlődhetett a gubának, subának, szűrnek bozontosága, fürtössége alapján, vö. **cárinkás** (Magyarózd) ‘kirostosodott (textilanyag)’ (MNyjRomKölcs. **szárika** a.), **guba** (Hódmezővásárhely, Makó) ‘rossz, durva ruhanemű’ (ÚMTsz. **guba**¹ 7. jel. a.).

Első látásra úgy tűnik, hogy a 4. jelentésű **szárika** mintha térbeli érintkezésen alapuló névátvitelként keletkezett volna az eredeti 1.-ből.

Az alábbi néprajzi ismeretek azonban nem erősítik meg ezt a jelentéstani összefüggést. Ti. a múlt századi leírások alapján megállapítható, hogy a gyapjuszövetű nadrágnak „a harisnyának [én ritkítottam; — M.S.] a csángók körében elvétve ma is viselt fajtáját a mostani szűk nadrágfélék ősenek tekinthetjük, mert fenékrész nélkül, csak szárákból [én ritkítottam; —M.S.] áll. [...] Ez az ősi harisnyafajta az 50-es években a szegényebbek körében a munkanapi öltözethez tartozott (Np) [Np= Nagypatak]. Régen, amikor a hosszú posztókabátok divatoztak, általános [én ritkítottam; — M.S.] volt” (MCsángNműv. 409). Idővel a harisnyaszárhoz posztóból vagy — helyenként — csepűvászomból „fenékrészt kezdtek toldani, s ezekkel a **harisnya** (lábszárvédő) nadrágformát kapott. Ezeket a fenékrészes nadrágokat a múlt század közepén még **harisnyának**, a század végétől pedig **icárnak** nevezik ...” (uo. 409., ill. a 417. oldalon levő 18. sz. jegyzet).

A Moldvai csángó nyelvjárás atlaszának a 198. sz. térképén levő adatok egyértelműen igazolják a (román nyelvből átvett: MNyjRomKölcs. 178) „**icár**”-nak határozott előretörését a „**harisnya**” rovására (1. a 7. sz. térképmellékletet), ám néhány kutatóponton (bizonyítottan Nagypatakon, Forrófalván és Klézsén) az „**icár**” : „**harisnya**” szembenállásban az utóbbi

SZÉK GIAPJINADRÁG

1. a. 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

- I. Korúta-námulato kérdés
- II = e' lonián hagnitica szelendere. Ull es a 6-7 ponton a harisnyát-mét nincs fenék-rúsa es a harisnyát se már csak desimya (rikkán) sírelit es Draga voltá miatt a harisnyát ill ma már nem nagyon visik es a harisnyát ill már csak az orca-rendűket visik-el-darabja.
- III sz u Sint bišilít la kúrd es Cei numiti galhari sint albi pi se poartă pe sub cămașă Haris erau mai lungi decât piciorul, din care cauză se purtau încreștati. es. Nu se mai poartă. Rum se poartă pantalon.
- IV Ez ellőnöben, illetőleg általában lenő ruhadarab esetében az icár és harisny elnevezés mögött németül feltételezhetőleg megkülönböztetési-különbözőség a nyelvűlt szóbeli alapján nem sikerült tisztázni.

icár-harisny
icár-(h)arisny
icár-harisny

icár-iccárad

icár-iccágy

icár-icár-harisny harisny

icár-harisny

icárak-harisnyak

icár-harisny

icár-icárak (börmenes) harisny

icárak-icár-harisny

icár-harisny

icár-harisny

icár-harisny

icár-icárak-icár-harisny

icár-icár-bilár

icár-icárak-bilár

icár-icár

icár-harisny

icár-harisny-harisny

icár-harisny

icár-icárak (börmenes) harisny

icár-harisny

icár-harisny

icár

icár

icár-harisny

icár-harisny

icár-icár harisny

icár-icár-harisny-bilár

icár-harisny

icár-harisny

icár

icár

icár-harisny

icár-harisny

icár

icár-(harisny)

icár

elnevezésváltozatnak még mindig hagyományosan ‘gyapjúszövetből készült fenékrész nélküli nadrágszár’ a jelentése.

A ‘vászonból készült fenékrész nélküli nadrágszár’ öltözképváltozatnak **szárika** nevét Yrjö Wichmann CsángSz.-ra őrizte meg számunkra. Már abban az időben — jó fél évszázaddal ezelőtt — korlátozott elterjedésű, visszaszorulóban levő szó lehetett. Talán ezzel (is) magyarázható, hogy egyéb források nem ismerik a **száriká**-nak ezt a „jelentését”.

Az elmondottakból — úgy gondolom — eléggé világosan kitűnik, hogy a ‘vászonból készült fenékrész nélküli nadrágszár’ jelentésű **szárika** minden bizonnyal belső keletkezésű származékszó: alapszava azonos az ugor kori (TESz.) **szár** ‘lábszár’ főnévvel, illetőleg ennek a Moldva-szerte elterjedt (MCsángNműv. 451) — érintkezésen alapuló névátvitellel létrejött — ‘a gatya és a harisnya (icár) lábrésze’ jelentésével; az alapszóhoz a moldvai csángó nyelvjárásokban ma is igen gyakori **-ika** képzőbokor járult; vö. **apika** ‘apa’, ‘apó’; **párika** ‘párocska’; **ányika** ‘idősebb sógornő’; **pálcika** ~ **pácika** ‘bot’, **szálica** ‘szálka’; **nénike** ‘a nagynéne megszólítása’, fiatalabb nő megszólítása’: „A fiúk a 18—30 év közötti, náluk idősebb leánytestvérüket is így szólítják.”; **lérike** ~ **ljérika** ‘az idősebb sógor megszólítása’; stb. (Szabó T.: Nép és Nyelv 4: 142—4).

Az **-ika** képzőbokor a **szárika** főnévben azonban nem kicsinyítést fejez ki, hanem a vele alakult **szár** alapszó értelmének specializálódását jelenti, vagyis az alapszó jelentésének különleges jegyét — **öltözképféleségét** — emeli ki.

Mindezek a tények azt igazolják, hogy két **szárika** szavunk van. Az egyik: **szárika**¹ ‘vászonból készült fenékrész nélküli nadrágszár’ és a másik: **szárika**² ‘guba, suba, szűr’ (valamint hangalakváltozatai, illetőleg mellékjelentései). — Összekapcsolódásukat a népetimológia is elősegítette.

Bakos Ferenc megemlíti (MSzRET. 40, 273), hogy a ‘guba, suba, szűr’ jelentésű **száriká**-hoz tartozik a torockói bányászok szakszava, a **cárikó** is; ennek jelentése: ‘bőrdarab, amelyet a bányász a hátára köt, mikor zsákot visz, hogy a vaskődarabok föl ne horzsolják a bőrét’ (MTsz. [szárikó], cárikó a.). — Mivel a MNyJRomKölcs. nem vette fel a **szárika** adatai közé és Bakos Ferenc (i.h.) sem foglalkozik vele, úgy vélem, hogy idetartozását alaposabban meg kell okolni.

Már Szinnyei József is rámutatott arra az MTsz.-ben, hogy a **cárikó** szóeleji mássalhangzója affrikáció útján jött létre; vö. erre: **szarka**, **szeplő**, **szikra** > nyelvjárási **carka**, **ceplő**, **cikra** stb. (TESz.). — A szóvég alakulását analógiás hatással magyarázom: a **cárika** kicsinyítő képzőnek felfogott **-ika** elemét mind az erdélyi, mind a moldvai magyar nyelvjárások ma is kedvelt **-ikó** kicsinyítő képzőbokkal (1. például: **ládikó**, **szánikó** ‘szánkó’, **ingikó**,

székikó, lábikó ‘szövőszék pedálja’, lányikó stb. : Szabó T.: Nép és Nyelv 4: 145; Márton: MNyjt. 412—3) helyettesítette a nyelvérzék.

A száz évvel ezelőtt feljegyzett torockói **cárikó** az eredeti ‘guba, suba, szúr’ jelentésből fejlődhetett külső hasonlóságon alapuló névátvitellel. Ez a jelentésbővítő mód igen gyakori nyelvünkben (Hadrovics: MJelt. 130—8). L. például: nyelvjárási **torongy** ‘egy fajta mérges fekély az alfelen’ → ‘a csirke köldökzsinórja, illetőleg a köldökzsinórjára tapadt tojáshéj’ ~ ‘állat bele, különösen szárnyasállaté, csirkéé’”: **Pista ráhágott** [a csirkére], **kinyomta a torongyát. Úgy mégy, mint akinek a torongya nyúlik** (Alföld: MTsz.) ~ ‘hátulgombolós nadrágból kilógó ing’ ~ ‘far, különösen vénasszonyé’ (TESz. **torongy** a.); nyelvjárási **bábasegge** [...] **gomba** (Bernecebaréti) ‘vörös érdesnyelű tinóru [Boletus rufus]’, **bábasegge-gomba** (Drégelypalánk) ‘általában szárítva fogyasztott, barna színű gombafajta’ (ÚMTsz. **bábasegge-gomba** a.), a **bába** itt ‘vénasszony’ jelentésű, egyébként az alábbi magyarázatból ez is kiderül: „Nagyon valószínűnek látszik — írja Gregor Ferenc (NytudÉrt. 80: 28) — , hogy a Boletus rufus jelentésű **bábaseggegomba** azonos az 1600 k. följegyzett **bába seggű gombá**-val, amelyre vonatkozóan a korabeli szakácsmester éppúgy a kemencében való aszalást [én ritkítottam; — M.S.] írja elő (1. Radv. Szak. 225), amint azt a drégelypalánki **bábaseggegomba** esetében is látjuk. Ezt szintén napon fonnyasztják meg, azután kemencében kenyérsütés után aszadják (1. ÚMTsz.).”; továbbá: nyelvjárási **bangy** (Patosfa) ‘a ruha bolyha’ → ‘vatta’ (ÚMTsz.); népi(es) **bugyelláris** ‘régimódi erszény (rendszerint bőrből, bársonyból)’ → **bugyelláris** (Lovászpata, Nemesgörzsöny) ‘krumplis tésztából készített barátfüle’ (ÚMTsz.); **cimbalom** ‘verőkkal megszólaltatott húros hangszer’ → **cindalom** (Csekefalva) ‘dróthálóval védett hirdetőtábla, például a házasulandók névjegyzékének a kifüggesztésére’: **Juliskának a neve a Mózsiéval a cindalomba került** (ÚMTsz.; úgy gondolom, hogy ez az alakváltozat az ‘ének (szó)’ jelentésű dal népetimológiás belezjátszásával keletkezhetett; 1. még ugyan e hangszernek az MTsz. szerint is a **bolond** hatását tükröző szőkedenci **cinbolond** változatát); **gyűszű** → **gyűszű** (Nagykanizsa) ‘a kesztyű ujjához [illetőleg a névadójához, vagyis a gyűszűhöz; — M.S.] hasonló, textilből vagy bőrből készült, újra húzható sebvédő’ ~ **gyűszű** (uo.) ‘a permetezőgép szórója végén levő lecsavarható kupak’ (ÚMTsz. **gyűszű**¹ a.).

Az itt felhozott nyelvi-nyelvjárási tények alapján megállapíthatjuk, hogy a **cárikó** most már bizonyítottan a **szárika**² ‘guba, suba, szúr’ szócsaládjához tartozik.

SZERENCSETLEN FLÓTÁRS

A jelentősebb szövejtő szótáraink (TESz., EWUng.), valamint irodalmi és tájszótáraink (ÉrtSz., MTsz., ÚMTsz.) a flóta főnévnek 'fuvola' jelentését adják; Kárpátalja és Erdély több nyelvjárásában viszont 'szájharmonika'-t jelent; 1. például: flóyta (Kisgejőc, Nagydobrony, Beregrákos, Izsnyéte, Gát, Bátyú, Mezővári, Badalló, Técső) 1. 'egyszerűbb kivitelű, egysoros szájharmonika' (Szernye), 2. 'bármilyen szájharmonika' (saj.gyűj.). Az utóbbi jelentésben ismerik még Szamosháton: flóyta (SzamSz.), Szamosszegen: flóyta (MNyj. 16: 134), Hiripen: flóyta (NyIrK. 8: 263). A fenti Kárpátaljai falvakban származékai is vannak: flóytázik 'szájharmonikázik', illetőleg: flóytás 'szájharmonikás'.

Köznyelvünk a szerencsétlen flótás-nak alábbi jelentéseit ismeri: 1. 'szerencsétlen fickó, alak', 2. 'jóakarátú, de balkezes ember, akinek semmi sem sikerül' (ÉrtSz. flótás a.).

Bátyúban a 'szerencsétlen fickó' mellett él 'nyomorék' jelentése is a szerencsétlen flóytás-nak, Kisgejőcön viszont a szerencsétlen flóytás ~ szerencsétlen flóytás 'nyomorék, (hadí)rokkant'.

Ennek a szólásnak 'nyomorék, (hadí)rokkant' jelentése azzal függ össze, hogy régen a hadírokkant, nyomorék kéregetőt társa kisszekéren húzta egyik háztól a másikig, miközben valamelyikük — rendszerint a nyomorék — szájharmonikája hangjaival vontta magára az emberek, a háziak figyelmét. Talán az ilyen kéregető páros asszociációja váltotta ki Técső nyelvjárásában a szerencsétlen flóytárs változat létrejöttét ismert szólásunknak.

Szóvegyülés, hangátütés

[GÉGOR (~ GREGOR), CSÚROL, SUHOL, SPAJOD (~ PATA), SZFERGETYÜ, SURLÁNKA, SNÜDLI; REDNICE, NÁRMÉZ, ZSÍROSBUTINA]

Többé-kevésbé kialakult kettős nyelvi tudata van annak a magyar közösségnek, amelyik immár két nyelvében éli (meg) békés vagy zaklatott mindennapjait. Ennek a kétnyelvűségnek a velejárója, hozadéka — egyebek mellett — az, hogy az egymással szoros kapcsolatba került magyar szó és idegen megfelelőjének hangteste esetenként keveredik egymással; eredménye a **vegyülékszó**. A szóvegyülést kiváltó lélektani okot Tompa József így határozza meg: „Akkor megy végbe, ha beszéd közben egy fogalom megnevezésére — a szóalak-felidézõ mechanizmus pillanatnyi zavara folytán — két rokon vagy azonos értelmű szó egyszerre, egyforma erővel nyomul a beszélõ tudatába, s ezért kimondáskor a két szó hangalakja összevegyül.” (MMNyR. 1: 465)

Ha viszont az ilyen két szó egyszerre, de nem egyforma erővel nyomul a beszélõ tudatába, akkor az egyik szónak csupán egy hangeleme üt át a másik hangtestébe, s ezért kimondásakor új alakváltozat jön létre.

Az ily módon — **hangvegyüléssel** vagy **hangátütéssel** — keletkezett szavak, illetõleg új alakváltozatok többnyire nehézség nélkül elkülöníthetõk egymástól; vannak azonban ide vagy oda nehezen besorolható határesetek is.

Következzenek a nyelvjárási adalékok elõbb a szóvegyüléshez (1), majd a hangátütéshez (2).

1.1. A MNyA. 498. szõlapja szerint a ‘gégé-nek a neve Barslédecen (Csz—4): **gāgor** ~ **gāgor** ~ (ritkán) **gége**; Nagyhinden (Csz—5): **gége** ~ (ritkán) **gõge** ~ (ritkán) **gõge**, illetõleg **gāgor** is, de ez a magyarázatok szerint csak a liba gégéjének a neve; Magyarbõdön (Csz—24): **gégá** ~ (ritkán) **gégę**, illetõleg **gāgor** is, de ez csak a nyelõcsõ neve. A MNyA: 499. szõlapja arról értesít, hogy az ‘ádámcsutka’ neve Paláston (Csz—15): **gégor** ~ (ritkán)

grégor ~ **álmátusa** ~ **álmacsutká** ~ (ritkán) **ādāmcsutká**; Csábon (Cszs—16): **ādāmcsutká** ~ (ritkán) **csutká** ~ (ritkán) **gégor**; Jánokon (Cszs—23): **csutká** ~ **ādāmcsutká** ~ (ritkán) **gégor**. — A bennünket érdeklő szavak eredete a következő: a **gége**, **gége**, **gőge**, **gőge** belső keletkezésű (hangutánzó) szó, melynek „hangalakja eredetileg az emberek vagy a madarak, főként a ludak kiáltozását jeleníthette meg” (TESz. **gége** a.); a **gāgor**, **gāgor** pedig véleményem szerint szlovák jövevényszó, vö. szlk. **gagor** ‘gége, gégefő, torok’ (Hvozdzik 227; Orlovský 86), talán a magyarbődi **gégá** is idetartozik (Machek: EtSlČ. **gagat’** a.).

A fenti adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a palásti és a vele szomszédos csábi **gégor** a **gége** és a **gāgor** szavakból „vegyült”; az így létrejött **gégor** f̄nčvb̄l — a szlovák eredetű **Gregor** ‘Gergely’ (Hvozdzik 231; Orlovský 91) személynév asszociációs hatására — alakult a palásti **grégor** népetimológias változat. — Képletesen ábrázolva:

gége x **gāgor** = **gégor** ∓ **grégor** (⇐ **Gregor** szn.)

1.2. Csucsamon (Cszs—21) a **csúhöl** ~ **csúhol** ~ **súról** ~ **súrol** ~ (ritkán) **csúrol** ‘(kefével) súrol’ (MNyA. 424. jelentésű. — A **csúhol** a TESz. szerint a hangutánzó eredetű **csihol**-nak az alakváltozata (**csihol** a.). Azért vö. még a szlovák **čuchat’** ‘dörzsöl, súrol’ hangutánzó igével (Hvozdzik 116) is. A **súrol** eredete vitatott: vagy belső keletkezésű (hangutánzó) szó, vagy német jövevény, de lehet, hogy benne e kétféle eredet esett egybe (uo., **súrol** a.).

A **csúrol** változat nagy valószínűséggel a **csúhol** és a **súrol** szavakból állt össze. Kevésbé valószínű, hogy olyan hangtani változás eredménye, mint a vö. **csih-puhi** ~ (Nagybánya) **sihipuhi**, nyelvjárási **csitkó** ~ (Oltszakadát) **sitkó** ‘csikó’, **csiápol** (Cserszegtomaj) ~ **siápol(l)** (Lovászpata) ‘(fiatal baromfi) panaszosan csipog’ stb. (ÚMTsz.). — Mindez egy vonalban kifejezve:

csúhol x **súrol** = **csúrol** vagy ? **súrol** > **csúrol**

1.3. Az előbbivel azonos jelentésű deregnyői (Cszs—26) **csuhol** ~ **suhol** ~ **surol** ~ **sùrol** ~ **súrol** adatoknak **suhol** változata felfogható mind kontaminációnak, mind szlovák jövevényszónak; ti. a szlovák ‘dörzsöl, súrol’ jelentésű **čuchat’** igének van **šuchat’**, **šúchat’** változata is, vö. **šuchacá kefa** ‘súrolókefe’ (Orlovský **súchat’** a.; eredetéről l. Machek: EtSlČ. **šuchat’** a.). — Tehát:

? **surol** x **csuhol** = **suhol** vagy ? **suhol** (< szlk. **šuchat’**) ~ **csuhol** (< szlk. **čuchat’**)

Megjegyzés: A fenti magyarázataimnak nem mondanak ellen, sőt: megerősítik, hogy a csucsomi nyelvjárásban a „**csuhol**” egeszek szerint inkább

azt jelöli, amikor a kerék a szekérderekat súrolja; a deregnyői pedig inkább az edényfélék súrolását jelenti.

1. 4. A 'sárga fejű, vastag, fehér pondró, amit ásáskor, szántáskor a földben lehet találni' jelentésű **pándravá** (Cszs—2: Vága) a szlovák nyelvjárási **pondrava** 'rovarok lárvája; hitvány ember' (TESz. **pondró** a.) főnévnek újabb keletű átvétele. Ennek a lárvának Nagyhinden (Cszs—5) **spátá** ~ (ritkán) **pátá**, Tarnabod (J—11) nyelvjárásában **pajod** ~ (ritkán) **spajod** a neve (MNYA. 651: csimasz.) — A **spátá** szintén a szlovák nyelvből került Tarnabod nyelvjárásába; vö. szlk: **špata** 'csúnyaság, csúfság' (Hvozdzik 1304), nyelvjárási **špata** 'rút, ocsmány, utálatos nő' (Orlovský 337; erről a több szláv nyelvben is meglevő szóról, illetőleg eredetéről I. Machek: EtSIČ. **špatný** a.). — A **pata** lárvanévről a TESz.-nek az a véleménye, hogy ismeretlen eredetű; megjegyzi, hogy „a szórványosan adatolt szb.-hv. **pata** 'katicabogár' (Pop.) szóval való összefüggése lehetséges ugyan, de a szó mindkét nyelvben megfejtetlen, s szóföldrajzi okok miatt az átadás egyik irányban sem valószínűsíthető” (**pata**² a.).

Ezt a véleményt tükrözi az EWUng. (**pata**²) is.

A nagyhindi **spátá** ~ **pátá** adatokból azt olvasom ki, hogy az utóbbi a **spátá**-ból alakult (a mássalhangzó-torlódás azonos feloldására vö. szl. **stoklasz** > magyar **toklász** 'rozsok, vadóc', **spicli** > **picli**, **strázsa** > **trázsa**, **stempli** > **templi** stb.: MNYTört. 136). Ez a főként szlováksággal érintkező nyelvjárásaink szava (Kniezsa: SzLJsz. 709. **pata** 2. a.) egy ***pátá pándravá** < ***spátá pándravá**-féle jelzős szerkezetből jöhetett létre tapadással, erre vö. **szarvas állat** :> **szarvas** stb. (TESz. **szarvas** a.). Egy ilyen jelzős szerkezetű előzményre utal a pélyi (M—13) 'csimasz' jelentésű **mocskospajod** onomasziológiai párja is. — A **pajod** a szlovák **pajed** 'lárva, pondró' átvétele (TESz. **pajor** a.).

A **spátá**, **pátá** és a **pajod** szavak eredetének ismeretében megállapíthatjuk, hogy a **spajod** változat szövegyüléssel keletkezett. — Azaz:
spata x **pajod** = **spajod**

1.5. Az előzővel hasonló módon alakult a Magyarnemegye (RO—4) nyelvjárásában feljegyzett **szfęrgętyü** 'a szekérnek, kocsinak az a része, amely lehetővé teszi, hogy az elülső tengely elforduljon' (MNYA. 152: **fergettyü**) szó is. Ez az alakváltozat a román eredetű **szfįrla** 'pörgettyü, búgattyú' (Kis-Szamos mente, Borsavölgye), **szfįrgyęjka**, **szfįrnęjka** 'ua.' (MNYRomKölcs. 355) és a magyar nyelvjárási **fergettyü**-féle (Koltó : ÚMTsz. **fergettyü** a.) változathoz kontaminálód(hat)ott. — Tehát:

szfįrla (~ **szfįrgyęjka** ~ **szfįrnęjka**) x **fergettyü** = **szfęrgętyü**

1.6. A sodort krumplis tészának, az ‘angyalbögyörő’-nek Csábon (Cssz—16) **súlyánká ~ sulyánká ~ (ritkán) surl’ánká ~ (ritkán) sulyánká ~ pipisnudli ~ (ritkán) monyor** megnevezései vannak (MNYA. 412: **krumplinúdli**). — A „sulyánka” szlovák jövevényszó; vö. szlk. **šul’ance**, nyelvjárási **šul’ka** ‘núdli’ (tkp. ‘az, ami meg van sodorva’), cseh nyelvjárási (morva) **šulánek** ‘núdli’ (Nr. 97: 469—70). A csábi „sulyánka” szövége minden bizonnyal a -ka kicsinyítő képzős (vagy annak felfogott) szavak analógiás hatására módosult; vö. ugyaninnen: **pámpuská** ‘fánk’ (< szlk. **pampúška** ‘egyfajta sült tészta, fánk’ : TESz. **pampus** a.; MNYA. 408), **ādāmesutká** (l. fent), **fosztýinká ~ fosztinká** ‘(kukorica-)borítólevél’ (MNYA. 43).

A **surl’ánká** alakváltozat nem hangtani úton, hanem szövegyüléssel jöhetett létre: ennek első szótagját a **súrol**, nyelvjárási **surol** módosította; ti. az angyalbögyörő tészájának a vastagságát a kéznek, tenyérnek sodró, simító, súroló mozgása adja meg, miként erről az alábbi megnevezések is meggyőzően tudósítanak: Sókuszelőce (Cssz—6): **sodrotcsikmák**, Nyitragerencsér (Cssz—3): **sodrone**, Becsvölgye (B—18): **söndörimácsik ~ pöndörimácsik**, Vága (Cssz—2): **sodróká ~ csuszkó**, Barslédéc (Cssz—4): **visszátcsik** (= **visszált** ‘ellenkező irányba, azaz magam felé sodrott’). A **súrol**-nak ‘simító mozgást végez’ jelentéséhez vö. az erdélyi (főként a Biharban elterjedt) „**csúszda**”, „**csúszinka**”, „**csúszóvas**, **csúsztató(vas)**” és a szórványosan előforduló „**sullatóvas**” ‘eketalp’ elnevezéseit; az utóbbinak előtagja a **súrol** ige származéka (NyIrK. 31: 132—3).

A **monyor** származékszó: **mony** alapszava ősi örökségünk az uráli korból (l. a **manó** szócikket), -r-je kicsinyítő-becéző képző, „a mai nyelvben csak elhomályosult származékokban használatos” (D. Bartha: Szóképz. 108); ‘a kisfiú penise’ → ‘sodort krumplis tészta’ jelentésváltozásra l. ugyane szöveg következő adatait: „(angyal)bögyörő”, „(cigány)bögyörő”, „piskura”, „kokoska”, „pucu(ka)” stb. — A fentiek ismeretében a **surl’ánká** alak keletkezése így szemléltethető:

surol x sulyánká = surl’ánká

2.1. Bajsa, Péterréve, Piros, Torontáltorda, Alsóittebe és Torontálvásárhely (Ju—5, 6, 8, 10—12) nyelvjárárásában a bajor-osztrák eredetű „**núdli**”, Várdarócon, Kórógyon (Ju—3, 7), valamint főként az Ormánság délnyugati részén „**sufnódi**” az ‘angyalbögyörő’ neve; vö. baj-osztr. **nudl** ‘ua.’, illetőleg **schupfnudl** ‘ua.’ (TESz. **nudli** a.). E két megnevezés területi elterjedése közötti Kupuszinán (Ju—4) **snúdli** alakot rögzítettek a MNYA. gyűjtői.

A „sufnódlí” és „núdlí” kölcsönhatása a „sufnódlí” első hangjának az átütésében nyilvánul meg a „snúdlí” változatban. — Szemléletesen:

snúdlí ← sufnódlí ~ núdlí

2.2. A kiveszőben levő kézimalomnak Erdélyben az alábbi — gyakrabban előforduló — nevei vannak: „daráló”, „sóórló”, „rezsnyice”, „kézimalom” stb. (MNYRomKölcs. rezsnyice a.; SzékNyfsz. kézimalom a.). — Az erdélyi regionális köznyelv szavai közé tartozó rezsnyice néhány alakváltozatának keletkezését így magyarázza meg Bakos Ferenc: „A székyes rözsnycice, a képzőcserés rözsnycike és rezsnyika, a depalatalizált rendice és a hangkivetéses resica másodlagos illeszkedéssel jöttek létre, de a variánsok többsége legalább három román alakra (răşniţă, rişniţă, rişniţă) megy vissza.” (MSzRET. 147) Ehhez még hozzáteszi, hogy a „magyar és a román változatok között többféle összefüggés is lehetséges” (uo.).

Ezek közül a lehetséges összefüggések közül vizsgáljuk meg kissé tüzetesebben egyet: a depalatalizált rendice alakváltozat d-jének a megjelenési, keletkezési okát.

A rendelkezésünkre álló igen szép számú adatból megállapítható, hogy a depalatalizáció még a d megjelenése előtt ment végbe, ui. sok „rezsnyice”, „resnyice”, illetőleg „reznice”, „resnice”-féle variánsunk van, de nincs egyetlen egy *rednyicé-nk sem.

A fenti forrásokból kiderül az is, hogy több magyar nyelvjárásban e román jövevényszó a magyar „daráló” párjaként jelentkezik; vö. a Nyáradmentéről: daráló ~ rezsnyicę, daráló ~ reznice; a Nagy-Szamos mentéről: daráló ~ resnyica (MNYRomKölcs. 336); Zágon (H—21): rözsnycice ~ đaráló, Kézdimartonos (H—87): rözsnycicę ~ đarálló és Bélafalva (H—110): daráló⁸ ~ rėdnicę (SzékNyfsz. 251).

Ennek az utóbbi szópárnak az alapján gondolható, hogy a „rednice”-féle változatok d hangja az azonos jelentésű „daráló” d-jének hatására hangátütéssel keletkezhetett. — Szemléltetve:

rednice ← daráló ~ re(z)snice

2.3. A TESz. a cukor szócikkében megemlíti, hogy „a nádcukor megismerése előtt az ételeket mézzel édesítették; a nádcukrot ezért népiesen nádméz-nek (1. 1505 k. : OklSz.) hívták. Ezt az elnevezést csak a 19. sz. elején, a répacukorgyártás megindulásával szorította ki a cukor, amely most már répacukrot is jelentett”.

Feltűnő, hogy a 'cukor' jelentésű nádméz-nek az MTsz. két változatát mutatja be; íme: nád-méz (Székelyföld; Marosvásárhely; Udvarhely vármegye; Háromszék vármegye; Háromszék vármegye Angyalos, Besenyő, Gidófalva) és nár-méz (Háromszék vármegye).

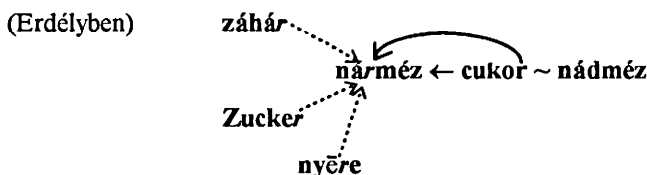
Ennek az r-es változatnak a megfejtéséhez nyújtanak segítséget az alábbi nyelvjárási források értékes adatai: a SzékNyfsz. cukor szócikke és a MCsángNyjA. cukor térképe.

Az erdélyi adatok példaszzerű pontossággal felsorakoztató első forrásból megtudjuk, hogy ennek az étel- és italneműek édesítésére használt kristályos anyagnak az erdélyiek 1987-ben a „cukor”, a „nádméz” és a „närméz” elnevezéseket használták az alábbi párosításokban vagy már egyedül:

„cukor”⁴⁰; „cukor” ~ (régies alak) „nádméz”¹³³; „cukor” ~ (régies alak) „närméz”¹⁰; „cukor” ~ (régies alakok) „nádméz” ~ „närméz”⁴ és „cukor” ~ (régies alakok) „närméz” ~ „nádméz”³.

A második forrás idevágó adataiból meggyőződhetünk, hogy a moldvai csángó pontok többségében a „záhár” dominál, de néhány helyen a „cukor” és ~ vagy „nádméz” szópárjaként él; megjegyzendő, hogy Vizánta nyelvjárásában meg a nádm^léz ~ nárml^lézz ~ (ritkán) zēhár együttes használatát rögzítették az adatgyűjtők.

A bemutatott nyelvjárási tények alapján jogos az a következtetés, hogy a „närméz” változat r-je hangátütéssel keletkezett. Erdélyben főleg a cukor, moldvában inkább a román eredetű „záhár” asszociatív hatására. Ezt a hatást erősíthették általánosan: a román eredetű nyēre 'méz' (< rom. miere 'ua.': MNyjRomKölcs. 277), illetőleg a „záhár” (< rom. zahăr, nyelvjárási zahar: uo. 408), no meg Erdély szászok lakta vidékén közrejátszhatott a német Zucker-nek is valamelyik helyi nyelvjárási változata. — Ezek az elsődleges és másodlagos asszociációs hatások így ábrázolhatók:

Megjegyzés: a szárászai (F—16) **cukor** ~ (régies alakok) **nádméz** ~ **názméz** (MNYA. 1014: **cukor**) szó-, illetve alakváltozatok utolsó tagjában hátraható hasonulás történt.

2.4. A 'zsírtartó bödön' neve Dobrán **zsirosputina**, Hiripen és Szamosháton **zsirosputina**, Egri nyelvjárásban **zsirosbutina** ~ **zsirosbödön** (MNYjRomKölc. **putina** a.).

A **zsirosbutina** összetétel utolsó tagjának szóeleji **b** hangja nem zöngésüléssel keletkezett, hanem hangátütéssel a szópárjabeli **bödön** **b**-jének a hatására. — Ennek több bizonyítéka van.

A **zsirosbutina** **s** hangja — ha nem elírás — azt jelzi, hogy az adatközlő **b** hangot **ejt** ugyan, de **tudata virtuálisan még őrzi** az eredeti zöngétlen zárhangot, így a szabályos és várt zöngésség szerinti **s** : **zs** hasonulás (mint a **zsirosbödön** szópárjában) nem jött létre. Továbbá: a **putina** nagy számú adatai között nincs egyetlen egy ***butina** változat sem. — Megállapíthatjuk tehát, hogy az említett szópár első tagjában bizonyára alkalmi hangátütést rögzített az adatgyűjtő. — E jelenség szemléltetve:

zsirosbutina ← **zsirosbödön** ~ **zsirosputina**

Összefoglalva: ha a szó átalakításának módján kívül a mértékét is figyelembe vesszük, akkor a hangátütés a kontaminációs népetimológia rendkívül érdekes mellékhatásának tekinthető.

-VERŐ [AJTÓVERŐ, MAROKVERŐ, TYÚKVERŐ, KAKASVERŐ]

Az ÚMTsz. **verő**¹ szócikkének a végén a szerkesztők szokás szerint utalnak azokra az összetett szavakra, amelyekben ez a címszó utótagként szerepel; számuk meghaladja a **hatvanat**. Egy szűkebb nyelvterületen — Szeged és környékén följegyzett, élő és már nem élő — **verő** utótagú lexémák mennyisége **tizenkilenc** (SzegSz. **verő** a.). Hasznos tanulságokat vonhatunk le belőlük. Lássuk őket:

cimbalomverő 'fából készült ütő, amellyel a cimbalom húrjait megszólaltatják';

cölöpverő 'cölöpverő kos' ~ **istrángos cölöpverő** 'olyan cölöpverő kos, amely istrángok, kötelek segítségével hozható mozgásba' (szakm.), homoszémája: **bárány** (vö. **bárány** 2. a.);

cserépvő 'az a munkás, aki a tetőfedő cserép készítésével foglalkozik';

dióverő 'pözna az érett dió leverésére';

- + **Disznóverő** csn 1522: **Valentinus Disnowere**;
dobverő ‘az a pálca, amivel a dobot ütik’;
+ **falverő** fn. (a „Tüzi Rend szabások és annak oltását Tanítások...” szakkiadványban);
falhonverő (= falhozverő) ‘gyermekjáték, amelyet gombbal vagy krajcárral játszanak’;
iszkábaverő ‘iszkábakészítő’ (iszkába ‘hajóépítéshez való összefoglaló vaskapocs, amely kiterítve négyszögletű vasdarab’. „Az iszkábaverés, készítés a cigányok dolga volt. Vö. cigányiszkába.”);
kovászverő ‘mintegy 40 cm hosszú lapocka, amely kenyér sütésénél a kovász elkeverésére szolgál’;
kötélverő ‘kötélcsináló iparos’ (vö. ugyanitt + **Kötélverő** csn. 1522: **Johannes, Gregorius Kethelwere**);
marokverő ‘női aratómunkás, aki a learatott gabonát marokba gyűjti’;
szögverő fn. ‘régii szegedi, a kováccsal rokon mesterség, amelyről már nem tudunk semmit’;
tamburaverő ‘1 cm széles, 2—3 cm hosszú vékony szarulemez, amellyel a tökciterások a tamburát pöngetik’;
tanyaverő ‘tanyai települő’ (vö. **tanyaverés** ‘a tanyai ház kalákaszerű felépítése, meggyökeresedés a tanyaföldön’. „Gödröt kell ilyenkor ásni, amibe az alapot megvetik, aztán pedig karó kell, meg deszka. A karót leverik kétfelől, a deszkákat melléjük rakják. Ami köz a deszkák közé esett, azt földdel leverik”);
téglaverő ‘az a munkás, aki a téglát készíti’;
tejverő üdő ‘állandó hűvös üdő, széljárás, amikor a birka a szokottnál kevesebb tejet ad’ (juhász szakmai nyelv);
tyúkverő fn. ‘régii, ma már csak hírben élő lakodalmi szokás’;
vájjugverő (vájjugvető is) ‘aki vályogvetéssel foglalkozik’ (főleg dorozsmai cigányok). L. még **vájjugverés** (vájjugvetés is) ‘a sárnak vályoggá formálása’.

Az összetett szavak utótagjának jól kivehető **verő** főnevesült (a **tejverő üdő** esetében melléknevesült) -ő, illetőleg régi -é vagy már -e képzős melléknévi igeneve. A fenti példák egy részében az eredetileg ‘üt’ jelentésű **ver** igével kifejezett cselekvés módosult. Ebben jelentős szerepe volt az ütéshez, ver(eget)éshez hasonló kíséző gyors mozdulatoknak is (**cimbalomverő**, **dobverő**, **tamburaverő**, és **kovászverő**; az utóbbihoz l. a hódmezővásárhelyi **fölveri a kovászt** ‘a beáztatott élesztőt a liszttel összedolgozva elkészíti a kovászt’: ÚMTsz. **kovász** a., valamint **felver** ‘erős keverés, csapkodás által valamit megkeleszt’: Ballagi).

Némelyiküknek a szemléleti tartalma olyannyira elhalványodott, kiürült, ill. népetimológiásan meg is változott, hogy csak tüzetesebb vizsgálattal rekonstruálható.

Az **iszkába-verő**, **szőgverő** és a 'kovács' jelentésű régi **vasverő** (nagy)kalapáccsal, azaz **verő**-vel ütve formálta, verte a megtüzesített iszkábát, szőget, patkót stb.; 1. még régi Faber monetarius: *eyn muntzmeyster: Penz verð 'pénzverő'*; *malleus: ein hammer: verð 'kalapács' stb.* (RMGI. **verő** a.).

A **tejverő üdő** kifejezés szemlélteti háttérének megvilágítását talán a nyelvjárási — Buzitán (Abaúj m.) följegyzett — **elver** 'fölver, habosra ver (tejet)' (Msz. **ver** a.) ige segítheti; ti. a valamilyen okból kevés tejet adó jószág teje éppolyan a fejlődényben, mintha habbá verték volna (saját fiatalkori megfigyelésem, emlékem); 1. még **tejverő-dézsza** 'köpülő' (Székelyföld: MTsz. **tej** a.).

A **falhonverő** játékban a gombot, krajcárt a falhoz verték, ütötték, 1. **falhoz-verőzsdí** 'olyan játék, amely abból áll, hogy a játékosok gombot vagy pénzt dobálnak a falhoz' (Makó: ÚMTsz. **falhozverősdí** a.).

A **vájugverő** és talán ennek analógiájára, hatására keletkezett **téglaverő**, illetőleg **cseréperverő** azt a szemléletet tükrözi, hogy a vályogot vagy téglát ütésekkel tömörítették, verték az alakító keretbe; de 1. még **verő** (Kolozsvár) 'fakalapács (az agyag finomítására használják)', **verő** (Tápé) 1. 'aki a tetőt felveri', 2. 'szerszám, tetőverő furkó' (ÚMTsz. cédulaanyaga).

Alkalmasint idetartozik a **kötélverő** is. A TESz.-nek az a véleménye, hogy utótagjának eredeti jelentése 'ütésekkel valamit létrehozó' volt, majd ebből létrejött a '(kötelet, zsinórt stb.) sodrással, fonással készítő' másodlagos jelentésváltozás; bár nem zárja ki a törökből való származtatás lehetőségét sem (**ver**² a.).

A **marokverő**-nek, illetőleg utótagjának több eredetmagyarázata van. — Elsőként a Győrffy István által megkérdezett parasztokét mutatom be: „Arra kérdésekre — írja Győrffy (Tak. 7) — , hogy miért hívják a **marokverőt** marokverőnek, a Tiszántúlon nem tudtak semmi feleletet adni. Szegeden, Kecskeméten úgy magyarázták, hogy a marokverő mikor összegereblyélte, a gereblyével megveregette a [gabona] tövét miközben a két lába közé fogta a markot. Ez a magyarázat nem kielégítő, mert a marokverésnek ez a munkálat csak jelentéktelen mozzanata.” Saját maga ugyanitt akképp értelmezi a **marokverő**-t, hogy ez előbb annak a (többnyire) munkásnőnek a neve volt, aki a marokba fogott zsúpkévé az asztalhoz veregette, majd amikor a zsúpkészítés kiment a divatból, és a búzát is kévébe kezdték kötni, a lekaszált termést a marokverő szedte fel, tehát a megszűnt régi női foglalkozásnak a neve — új tartalommal — átöröklődött (Győrffy: Tak. 38—39).

Gunda Bélát ezzel kapcsolatos néprajzi megfigyelései, kutatásai abban győzték meg, hogy a **markot ver** kifejezés eredetileg is 'a kérébe gyűjtött maroknak a tövét megveregeti' jelentéstartalmú volt, s e munkamozzanat elvégzőjét értelemszerűen **marokverő**-nek nevezték (MNy. 31: 241—2. és 32: 117—120).

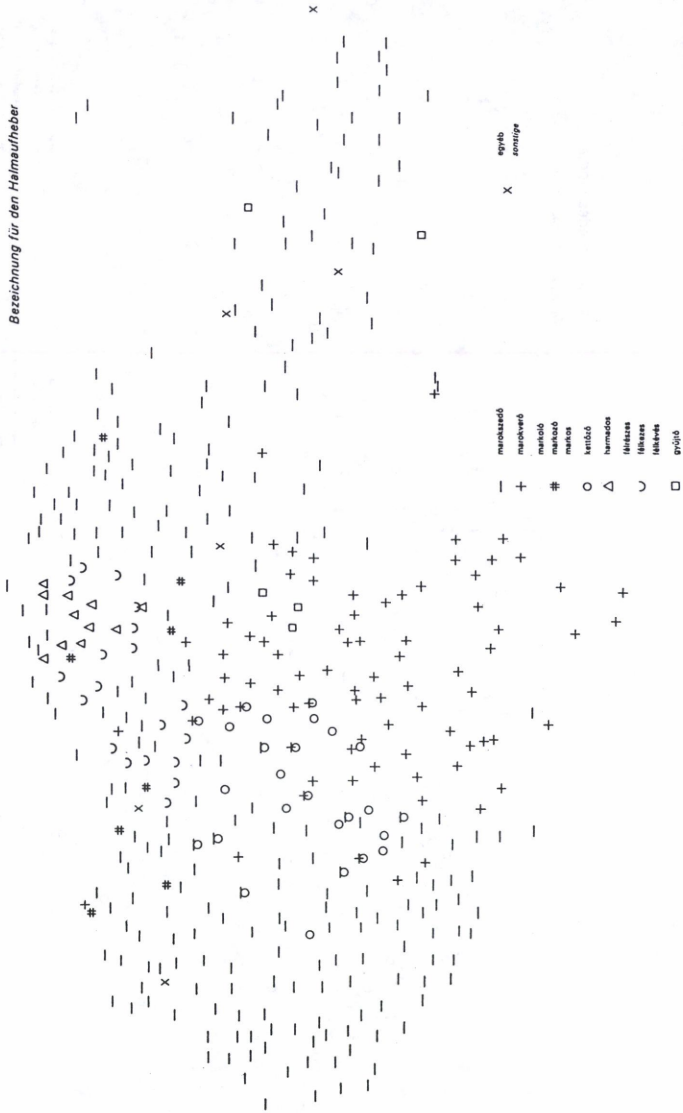
Csefkó Gyula a nyelvi tényeket, nyelvjárási adatokat fogta vállatóra (MNy. 25: 42—43). Bebizonyította, hogy a **marokverő** utótagjának **ver** alapszava a ma már elavult 'szed, gyűjt' jelentést őrizte meg számunkra. Példái között vannak az azonos jelentésű **marokszedő** és **marokverő**; a Szeged környékén 'lókereskedéssel foglalkozó cigány' **lóverő** és **lőszedő** is; l. erre még **lóverőkupec** és **lóverő** (Kiskunhalas) 'lókupec (ÚMTsz. **lóverő** a.). A **ver** igének '(össze)szed', '(össze)gyűjt' jelentésére igen sok példát hoz Tálasi István A termelés és nyelv kapcsolata aratóműveleteinkben című kitűnő cikkében (Ethnographia 68: 244—7). — Megemlítem még, hogy a Magyar Néprajzi Atlasz 37. számú térképlapja átfogó képet nyújt a marokszedő személy nevééről, a 38. számú pedig a marokszedés módjáról. (l. a 8. és a 9. számú térképmellékletet). E térképek adatainak összevetéséből látható: ahol túlnyomóan fakampóval szedik a markot, ott — néhány ponttól eltekintve — **marokverő** a domináns megnevezés, ahol viszont jobbra sarlóval, illetőleg inkább kézzel végzik ezt a műveletet, a **marokszedő** név a járatosabb.

Alighanem ezek a nyelven kívüli tények is hozzájárulhattak a **marokverő** ~ **marokszedő** szópár területi megoszlásához, illetőleg fennmaradásához.

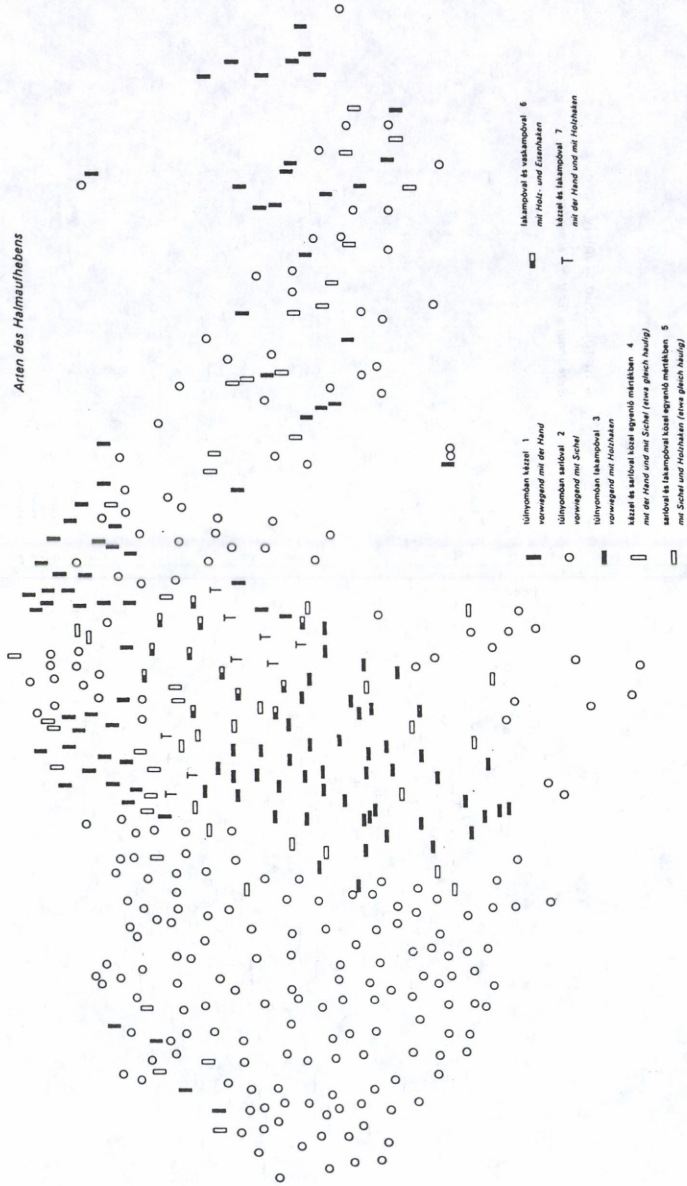
A **Disznóverő** foglalkozást jelölő közszóból vált személynévvé, alapja a régi **disznót ver, üt** 'disznót erős ütessel elkábít, leöl' tárgyas szerkezet volt. Ti. régebben „a leölni való sertést ... először furkóval levették s csak azután szúrták le” (TESz. **verőmalac** a.). Ennek igazát támogatják az alábbi nyelvjárási összetett szavak: **disznóütő** '(disznóöléskor) a disznó leütéséhez használt, vaspánttal megerősített keményfa ütő', **disznóütés** 'a disznóölésnek az a része, amikor a disznóütővel hatalmasat ütnek a disznó fejére' (Debrecen: ÚMTsz.); **disznóveret** 'disznóölés' (Kórógy, Rétfalu: uo.).

Idetartozik az alábbi — **tyúkverő**-nek nevezett — lakodalmi szokás is. Erről így ír az MTsz.: „**tyúk-verő** (tik-verő): a lakodalom utáni napon v. napokban a hivatalos vendégek házánál (esetleg csak a legényes v. lányos háznál) tett látogatása s ottvaló evése-ivása, mulatozása a násznépnek; — ilyenkor a pajkos legények útközben, ahol csak tyúkot találnak, **elütik** (én emeltem ki;—M.S.), s fölgagatják egy rúdra, melyet két legény a vállán visz, s így mutatják be magukat” (Nyitra vm. Pográny és vid.; Győr m.; Vas m. Kemenesalja; Alföld; Kiskúnság).

A marokszedő személy neve
Bezeichnung für den Halmuthaber

A marokszedés módja
Arten des Haimaufhebens

- Hümpömben kizeti 1
vorigend mit der Hand
- Hümpömben sariböl 2
vorigend mit Scheit
- Hümpömben Isampöböl 3
vorigend mit Hüchhaken
- Hümpömben Isampöböl 4
mit der Hand und mit Scheit (eine gleich häufig)
- sariböl Isampöböl Isampöböl sariböl 5
mit Scheit und Hüchhaken (eine gleich häufig)
- Hümpömben Isampöböl 6
mit Hüch- und Eschhaken
- Hümpömben Isampöböl 7
mit der Hand und mit Hüchhaken

Szakirodalmunk kakasverő-ről is tud; CzF. szótárában — kakasverő a. — többek között ezt olvashatjuk: „... kardot adnak [ti. lakodalomkor a bekötött szemű vőfély] kezébe, hogy a kakas nyakát vágja le, de a vig cimborák a kakast mindig ellenkező irányban tartják, s a hiába hadonászó vőfélt kinevetik”. — A Bakony hegyvidéken ismert kakasverés ‘farsangi népszokás, melynek során a legények a húshagyókedden vett kakast hamvazószerdán kiengedik, végigkergetik a falun, végül botokkal agyonverik’ (ÚMTsz.).

A romániai Felsőbányán a kakasütés ‘lakodalmi szokás, melyben a bekötött szemű vőlegénynek egy rúddal többször el kell találnia az oszlophoz kötözött házott kakast, amelyet azután megfőznek és elfogyasztanak’ (ÚMTsz.). Oltszakadáton a kakas-ütés utótagjának üt alapszava már nem ‘rúddal, karddal stb. megöl, elpusztít’, hanem ‘vesszővel ütöget’ jelentésűvé „szelídült”; íme: ‘tánccal, a legények versenyfutásával egybekötött húsvéti népszokás, melyben egy oszlophoz kötött kakast vesszővel ütögetnek, majd levágják és levesnek elkészítve elfogyasztják’ (uo. kakasütés a.).

A néprajzi szakirodalom ennek a különböző alkalomkor — a farsang, a húsvét a lakodalom, az aratás hagyományában — előforduló népszokásnak egyéb neveit is ismeri. A brassói Hétfaluban húsvét harmadik napján a cövekhez kikötött házott kakast a fiúk nyíllal agyonlövik, így e szokást kakaslövés-nek nevezik; Baranyában húshagyókedden a bekötött szemű legényeknek a mintegy húsz lépésnyire cövekhez kikötött kakashoz kell találniuk és cséppel agyonütönniük, innen kakascséplés a neve; Miskolcon, Borsod és Gömör m. némely falvában a kakas fejére „bíróági” végzéssel kimondott halálos ítéletet karddal vagy késsel hajtják végre: lemetszik a fejét, ezért hívják e lakodalmi szokást kakasnyakazás-nak. Erről részletesebben I. MNL. kakasütés és tyúkverő a.).

Láthatjuk, hogy különböző alkalomkor többnyire kakast ölnek meg; tyúkot csak elvétele. Ez a tény ismeretes a szlovák, cseh, lengyel, német, osztrák és más nép hagyományából (MNL. kakasütés a.) is. Ahol e régi szokást nálunk tyúkverő-nek nevezték vagy nevezik, előtagjában a tyúk-nak hajdani ‘kakas’ jelentése őrződött meg; vö. (a NySz. adatain kívül) 1533-ból: „Gallicinium: Wan der han kret gegen tag: Efelkori tiksolás ‘kakaskukorékolás’; 1572: „gallicinum: Thywkzo ‘ua.’ (RMG1. szólás, szó a.; Hadrovics: Mjelt. 137).

A tyúkverő-nek régi jelentése tehát minden bizonnyal ‘kakasverő’ volt; a későbbi ‘tyúkot verő’ értelmezés másodlagos motiváció (népetimológia) eredménye lehet. — Ott, ahol a tyúkverő ma már csak hírben élő lakodalmi szokás, az összetétel szemléleti háttere teljesen kiürülhet. Ezt híven tükrözi az alábbi — a Szegedi Szótárban olvasható — néprajzi, művelődéstörténeti

megjegyzés: „A lakodalomra virradó hajnalban két legény hatalmas rudat kapott a vállára és a vőfély vezetésével muzsikaszó mellett bejárták a lakodalomba hivatalos vendégek hajlékait, ahol aprójózságot, egy-egy szál kolbászt, sonkát akasztottak rúdjukra. Amikor megtelt, visszatértek a lakodalmas házba, ahova a kárlátóságok is ekkorra odaértek. Emelkedett jókedvvel tovább folyt aztán a mulatság. A tyúkverő mulatságos jelenetei közé tartozott az is, hogy a legények a vendégek házaiból egy-egy ruhadarabot is elcsentek és most magukra öltötték” (tyúkverő a.).

A szlovákiai Nagyhinden följegyzett ‘ajtófélfa’ jelentésű **ajtóveré** ~ **ajtóverő** (ÚMTsz. **ajtóverő** a.; MNyA. 204: **ajtófélfa**) összetett szó **veré** ~ **verő** utótagját hajladóak vagyunk — az ÚMTsz. munkaközösségével együtt — a ‘valamit összefog, összeköt’ mellékjelentésű **ver** igével azonosítani; 1. mind az ÉrtSz. **ver** és a TESz. **ver**¹ idevágó jelentéseit, mind az azonos szemléletet tükröző nyelvjárási — szlovákiai — **ajtókötés** ‘ajtófélfa’ (ÚMTsz. **ajtókötés** a.; MNyA. 204: **ajtófélfa**) összetételt, ill. utótagja **köt** alapszavának ‘valamit összefog, összeköt’ jelentését. Az **ajtóveré** ~ **ajtóverő** szónévi -é-jét, -ő-jét pedig értelemszerűen az -e, -ő igenévképzővel társítjuk (vö. nyelvjárási **csörge** ~ **csörge** ~ **csörgő** ‘töppörtyű’; **perge** mn. ‘felkunkorodó’, ‘gyorsan gördülő (szekér)’ ~ **pergő** fn. ‘csengő’, ‘rokka’: TESz. **csörge**, ill. **pereg** a.).

Ne essünk bele ebbe a csapdába! — Az **ajtóveré** ~ **ajtóverő** (mindkét) utótagja a szlovák nyelvből került a magyar nyelvjáráshoz; vö. szlk. **veraj**, ritkábban **verej** ‘ajtó- és kapuszárny’ (EtSlavJaz. 5: 64); **veraj** ‘ajtófélfa; ajtósarok’ (Hvozdzik 1415). Több szláv nyelvben is megvan; 1. például cseh **veřej** ‘ajtósárny’, **veřeje** [többes szám] 1. ‘ajtókeret, ajtófélfá, ajtótok’, 2. ‘ajtósarokvas’ (CsMSz. 2: 655); ukr. **вєрєя** ‘kapufélfa’ (UkrOrSz. 1: 122), ‘kapuszárny’ (Vasmer 1: 298); or. **вєрєя** ‘kapuszárny’ (uo.). Eredeti szó (erről részletesen 1. az említett Vasmer szótárán kívül még: Machek: EtSlČ. **vereja** a.; Holub—Lyer: StručEtSl. -vríti a.).

A szlovák **veraj** a magyarban előbb ***veraj** > ***veréj** alakot ölthetett, majd ebből **veré** lett. E fejlődés valószínűségét igazolandó, 1. **ganaj** ~ **ganéj** **gané**, **karaj** ~ **karéj** ~ **karé**, **taraj** ~ **taréj** ~ **taré** (TESz.) változatokat.

A **veré** átalakulása ezzel még nem zárult le; ez annak tudható be — szerintem —, hogy a **ver** ige **verő** származékának népetimológias vonzásába kerülve nyelvünk **verő**-re módosította, miután az összetételt ‘ajtóverő’-nek, azaz ‘ajtókötő’-nek értelmezte.

Megemlítem még, hogy az Ung vármegyei Tiszaháton élő álló **verje** ‘faragott nyakú, álló tölgyfadeszkából készült kerítés’ (ÚMTsz. **állóverje** a.) szintagma második tagja is idetartozik eredet szempontjából, mivel az nagy valószínűséggel a szlovák **verej** ~ **veraj** szó **veraje**, vagy ritkább **vereje** ‘ajtókeret, ajtófélfá’ változatának (EtSlavJaz. 5: 64) átvétele; magyar

hangalakját a hangrendi illeszkedés (szlk. **veraje** > m. ***vereje**) és ~ vagy (csak) kétnyíltzótagos tendencia (szlk. **vereje** > m. **verje**) alakította olyanná, amilyen.

Tekintsük át szemléletesen azokat a **verő** utótagú összetételeket, amelyeknek a hangtestén vagy a jelentésén bizonyítottan munkált a (tudós) népetimológia:

I. marokVERŐ ‘markot szedő, gyűjtő’ (eredetileg ver ‘szed, gyűjt’)	↗	(A) ‘marok tövét gereblyével veregető, kévekötő munkás’ [← ver ‘veregetve egyenget’] (B) *nád- v. zsupkévét asztalhoz veregető munkásnő’ [← ver ‘veregetve csépel’] → ‘búzamarkot kérébe kötő munkás(nő)’ (C) ‘marok tövét veregető [← ver ‘veregetve egyenget’], majd kérébe kötő munkás’
II. TYÚKverő *kakat elütő legény’ (eredetileg tyúk ‘kakas’)	↗	‘tyúkot elütő legény’ [← tyúk ‘Henne’]
III. kakasVERŐ ‘kakat bizonyos eszközzel megölő legény’	↗	‘kakat vesszővel gyöngéden paskoló legény’ [← ver ‘paskol’]
IV. szlk. veraj ‘ajtófélfa’ > m. *ajtóveraj > ajtóveré ‘ua.’	↗	ajtóVERŐ [← ver ‘rögzít, köt’]

VÉN CSOROSZLYA, VÉN CSOSZOJA, VÉN ZSANA

[1] Az ‘ellenszenves, rendszerint sovány vénasszony’ ismertebb megnevezése: **vén csoroszlya** (ÉrtSz. **csoroszlya** a.). Nyelvjárási forrásainkban is találunk utalást erre a gúnyt, csúfolkodást kifejező szólásra: 1. például: **Vén csoroszja** ‘zsémbes vén banya’ (SzamSz. **csoroszlya** a.); **Vén csoroszlya** ‘vén banya’, illetőleg az 1798-ban adatolt, de mára már alighanem kihalt **Kopott csoroszja** ‘ua.’ változat (SzegSz. **csoroszlya** a.). Talán magyar hatásra, tükörfordításként keletkezett a szlovák nyelvjárási (hizsnyói) **šriaslo staria** ‘(öreg személy szidalmazásaként) vén csoroszlya’: **Ti šriaslo staria, nemiašej se do nich** [‘Te vén csoroszlya, ne ártsd magad a dolgunkba’] (Orlovský 327).

A **csoroszlya**, ez 'az ekegerendelyre függőlegesen erősített, késalakú, éles vas, mely az eke számára a földben irányt hasít' szláv jövevényszó a nyelvünkben: a bolgár, szlovák régi *črěslo* 'ua.' nálunk **csrěszla* > *csěrěszla* > **csoroszlya** > **csoroszja** fejlődésen mehetett keresztül (TESz.). Gúnyos, sértő jelentése a szó pejoratívnak érzett jellege alapján fejlődhetett; a nyelvérzék ui. a hangutánzó eredetű **csorszol** (Háromszék vármegye), **csorszog** (Székelyföld; Háromszék vármegye) 'csoszog, csörtetve jár' (MTsz.), **csoszog**, **csuszog** 'lassan, lábbelijét föl nem emelve, csúsztatva megy (főleg öreg)', **csosza** 'rosszlábú, csoszogós járású' (SzegSz.), **csoszolat** (Udvarhely vármegye) 'főlösképpen járkál, jön-megy' (ÚMTsz.) stb. kiterjedt családjához kapcsolta. Ezt két adattal is bizonyíthatom.

CzF. így értelmezi a **csoroszlyá-t**: „Az ekegerendelyből lenyuló, s barázdát voltaképp hasító (csoroszló) késalaku vasszerszám.” — A tölem ritkított **csorszol** ige „csörögve hasít (én ritkítottam; — M.S.), barázdál, barázdát metsz, barázdavonalat húz” (uo. **csorszol** a.) jelentéséből kiderül, hogy e szótár szerzői a **csoroszlyá-t** a **csorszol**, **csorszog** stb. hangutánzó szavakkal rokonítják. A képzettársítást voltaképpen az válthatta ki, hogy a faeke szántás közben meglazult csoroszlyája, (a délnyugati nyelvjárásokban) **csótár**-ja (TESz.), tényleg **csörgő**, azaz 'csikorgó, nyikorgó' hangot adott. Erre világosan következtethetünk az alábbi idézetből: „A szántáshoz a **fehér tarisznyában** (ruhából készült tarisznya) egész csomó **éket** volt szokás vinni. A csótár ugyanis a göröndöly részébe ékekkel volt beszorítva. A hajnali nedves levegő az éket megduzzasztotta; később kiszáradt és meglazult vagy kiugrott. Mivel ez gyakorta megesett, előre gondoskodni kellett tartalékról.” (Seemayer Vilmos, Szántás faekével Zalában és Somogyban. — NéprÉrt. 26: 91).

[2] Az ÚMTsz.-nek **csoroszlya** szócikkében van a Gyulán följegyzett **Vín csoszója** 'öregasszony megnevezése'-ként használt szólás is. Ez a népetimológias alakváltozat szerintem úgy keletkezhetett, hogy az előzményének, a ***vín csoroszjá**-nak az utótagja elveszítette eredeti 'ekekés, csótár' jelentését; a szemléletileg kiürült szót a nyelvérzék hozzákapcsolta a **csoszog**, **csosza** stb. szócsaládhoz, **csoszójá**-ra „értelmesítve” azt.

Ezek a tények meggyőzően igazolják, hogy a névátvitel a barázdát súrolva metsző csörgő, csikorgó csoroszlyáról a satrató, csoszogó vénasszonyra hasonlósági alapon mehetett végbe.

Maga a **csoroszlya** más asszociációk forrása is volt, illetőleg lehet. Az 1666-ban kiadott hitvitázó műben a **csorba csoroszlya** 'törött fog'; vö.: „Azt írja **tsorba tsoroszlyáju**, az az fogu Sámbar...”, „Minek-utánna rosz bordában fogta vólna fonalát [ti. beszéde, érvei fonalát] **törött-fogu Sámbar...**” (Pós: Választ. 75, 128; Sámbar Mátyás, élt 1617-től 1685-ig, tudós jezsuita, aki szóval és írásban a hittérítésnek szentelte életét: 1. Horváth Lajos, Sámbar Mátyás élete és művei. Budapest, 1918).

Éles csoroszlya 'Isten haragja'. — 1618: „Az isten haragja **éles csoroszlya**” (MA: Scult. 231 NySz. : TESz.) [Isten haragja=istennyila, mennykő, villámcsapás: SzT. isten a.].

Nagy csoroszlya 'nagy nyelv'. — Arany János Toldijában a megfojtott farkasnak:

„Szeme is kidülled, véres könnyel telve,
Mint egy **nagy csoroszlya**, lóg ki zölde nyelve:
Nem kiment belőle, bennszorult a pára,
Ahogy eltátotta, úgy maradt az álla.”

(Pásztor Emil, Toldi-szótár. Budapest, 1986)

Éles csoroszlya 'vénesszony éles nyelve'. — Az EWUng. (csoroszlya a.) szerkesztőinek véleménye szerint a csoroszlya átvitt jelentésének kialakulásában szerepe volt a **kés éle** valamint a vénesszony „éles nyelve” közötti asszociációnak. Stb.

[3] A **vén zsana** szólás Csokonai Vitéz Mihály műveiben bukkan fel először 1799-ben ebben a szöveggörnyezetben: „Itt jön egy szán, s benne két **vén zsana**” (Csokonai ÖM. 1/2: 558); jelentése: 'zsémbes asszony'. Az erdélyi nyelvjárásokból is találunk rá utalást, íme: „A székelyeknél Gyarmathi szerint [ti. a **zsana**] a zsémbes asszony gúnyneve. Hasonló a **zene-zuna** szó utórésszéhez (v. ö. **zsanál**), és rokon a **zsémb**, **zsémb** hangutánzókhöz. Miklosich a **žena** (= asszony) szláv szóval hozza viszonyba” (CzF. **zsana** 1 a.). Gáspár János is hírt ad róla Tájszógyűjteményeiben: **zsana** 'dada, vén szipirtó, szipa', s megjegyzi, hogy Szatmár megyei szó (MNYTK. 107: 37). Kniezsa István is szláv jövevényszavaink között tárgyalja: a szerb, bolgár vagy ukrán **žena** 'asszony' szó átvétele (Kniezsa: SzlJsz.). Cigánd nyelvjárásában a **zsena** 'szerető' jelentésű; vö.:

„Csak azért is kicsalom a **zsenámot**

Igazítsa meg a ráncos gatyámat” (ÚMTsz. cédulaanyaga)

A hangrendi kiegyenlítődéssel keletkezett 'asszony' jelentésű **zsana** asszociációs kapcsolatba került a pejoratív jellegű hangutánzó-hangfestő szónak felfogott **zsana** (Székelykeresztúr vidéke) 'zaj, lárma' (MTsz.), **zsana** (Paládság) 'ua.' (ÚMTsz. cédulaanyaga) igei homonimájával, valamint ez utóbbival azonos eredetű **zsanál** 1. (Háromszék vármegye) 'zajosan tereferél, lárma'; (Székelyföld): **Hâgass mán, ne zsanáj annyiég, te tongyó** ['lompos, szurtos stb.'] lélek, te!; 2. (Székelykeresztúr és vidéke) 'folytonosan zúgolódik' és **zsanatol** (Székelykeresztúr; Nyikó mente) 'zsinatol, lárma' ~ **zsinatol** (Köröstárkány; Viss; Makó; Hajdúböszörmény; Debrecen; Mezőkövesd; Göcsej; Sárret; Sümeg vidéke; Karcag stb.) 'zajong, lárma' (MTsz. **zsinatol** a.; ÚMTsz. cédulaanyaga **zsinatol** a.) igékkel.

A **zsana** ‘zaj, lárma’, **zsanál**, **zsanatol** szócsalád azonos eredetű a latinból átvett **zsinat** 1. ‘katolikus (vagy protestáns) egyház törvényhozó és intézkedő gyűlése, testülete’, 2. ‘zsvaj, lárma, zsinatolás’, **zsinatol** (1. fent) szavakkal; a 2. jelentés keletkezését így magyarázza meg a TESz.: „A 2. jelentés a szó hangutánzóinak érzett jellege alapján fejlődhetett, s tkp. a **zsibongás**, **zsvaj(gás)**-féle szavakkal is kifejezett jelentéstartalmat (‘sokaság összefolyó, tompa hangon való zúgása, zajongása’) rögzít” (**zsinat** a.).

A **zsanál** ‘zajosan tereferél, lármáz’, illetőleg ‘morgolódik, zsémbel’ (Székelyföld: Gáspár János Tájszógyűjteménye: MNyTK. 107: 37) igéből elvont **zsana** ‘zaj, lárma’ (vö. régi és nyelvjárási **sántál** ‘sántít’ :> **sánta** stb.: TESz. **sánta** a.) főnév viszont asszociációs kapcsolatba került a **zsana** ‘asszony’ szóval, ‘zsémbes asszony’-ra módosítva ennek jelentését.

[4] Összefoglalva: A **csoroszllya**, **csoszoja**, **zsana** — s vegyük még hozzá a **banyá-t**, **satrafá-t**, **szipirtyó-t**, **szipá-t** — szavak gúnyos, bántó melléközöngéjét jelentősen felerősíti a vén melléknévvel való együttes szereplésük.

Némelyikük expresszivitását az is növeli, hogy asszociációs kapcsolatba kerül pejoratív jellegű hangutánzó-hangfestőnek vélt szóval, szócsaláddal.

VISSZATEKINTÉS

Szófejtéseim többsége a másodlagos motiváció tárgykörébe tartozik.

A népetimológiákat térben és időben vizsgálom, ezért főként nyelvföldrajzi módszerrel gyűjtött anyagra támaszkodom.

A dinamikus szinkronia és a diakronia együttes — elemzési módszerként való — alkalmazása kiváló lehetőséget nyújt a népetimológiai változás(oka)t kiváltó, beindító, mozgató — nyelvi és nem (csak) nyelvi — tényezők biztosabb felismerésére, árnyaltabb, dimenzionáltabb tudományos leírására, azaz: megfejtésére (1. például az **apróság**, **szárazság**, **aszuság**; **rosszmaró**, **rossz**; **kelególyál**, **kelepgólya**; **barátosi légy**; **szabóbogár**; **bőmadár**, **bőrregény**, **denevér**, **denevéréb**; **fajfa**, **fejfa**, **fölfa**; **ebse méreg**; **földikovács**, **kőkiverő**, **verébköltő**; **sónyica**, **szonyica** szócikket).

Jelentős szerepe van a kettős nyelvi tudatnak is a másodlagos motivációban, mivel két szomszédos nyelv szemléletvilága, egymásra kifejtett asszociációs hatása bonyolítja a népetimológiai folyamat(oka)t: peremnyelvjárásaink népetimológiai azavainak vizsgálatakor mind a két nyelv tanuvaldomását figyelembe kell venni (1. például az **ajtópora**; **buzogány**; **Deszk**, **Rikájó**; **kaszaj**; **száríka**; **csúrol**, **suhol**, **spajod**; **szfergetyü**; **surl’ánka**, **snülli**; **gégor**, **gregor** szócikket).

Peremnyelvjárásaink párhuzamosan használatos magyar—idegen nyelvi szinonimájának ~ szinonimáinak — azaz dublettjének ~ dublettjeinek —

egybevetéséből sajátos jelenségek (szóvegyülés, hangátütés) figyelhetők meg (l. például a **spajod, szfergetyű, surl'ánka, snúdli, gégor; nárméz, rendice, zsirosbutina** szócikket).

A nyelvi rendszerkényszer működése, illetőleg hatása figyelhető meg az alábbi példákban: **apróság, szárazság, aszúság; ásfa, szátyfa, kalafa; körfő; ajtóverő; fajfa, fejfa, fölfa; stb.** Némelyük”szabályos” hangváltozása — a népetimológia felől nézve — másodrendű jelenség; az ilyen hangváltozás figyelembevétele eltájolhatja, megtévesztheti a szófejtőt.

A dinamikus szinkroniához való módszerbeli igazodás lehetővé teszi annak a ténynek a határozott bizonyítását, hogy a népetimológia nemcsak téves etimológia, hanem szóteremtő is: l. például **aprópanusa, kicsipanusa, nagypanusa; köfing; pinyőke, cinke; rosszmaró, rossz; körfő; bőrregény; szabóbogár, sósbogár; kalafa; denevéréb; stb.**

Meggyőződésem, hogy a dinamikus szinkronia és a diakronia módszerének további finomítása szélesebb körű betekintést nyújt a népetimológiás átváltozásokon keresztülment **szertelen** (rendkívüli, különleges) szavaink szivárványos világába.

Rövidítések

(A magyar nyelvészeti irodalomban közkeletű rövidítések, valamint közvetve idézett nyelvi források rövidítései nincsenek feloldva.)

- CsMSz. = Dobossy László, Cseh—magyar szótár. I—II. Bp., 1960.
- EtSlSlavJaz. = Этимологический словарь славянских языков. Праoslavянский лексический фонд. Под редакцией О. Н. Трубачева. Москва, 1974. Выпуск 1.
- Ftsz. = Imre Samu, Felsőöri tájszótár. Bp., 1973.
- Hadrovics: Mjelt. = Hadrovics László, Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókinzvizsgálat. Bp., 1992.
- Holub—Lyer: StručEtSlČ. = Josef Holub—Stanislav Lyer, Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím. Praha, 1978.
- Hrinčenko = Грінченко Б. Г., Словарь української мови. I–IV. Київ, 1907 — 1909.
- Károly: ÁMjelt. = Károly Sándor, Általános és magyar jelentéstan. Bp., 1970.
- Kiss: Mmad. = Kiss Jenő, Magyar madárnevek. (Az európai madarak elnevezései.) Bp., 1984.
- Márton: MČsángRomKölcs. = Márton Gyula, A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai. Bukarest, 1972.
- Márton: Mnyjárt. = Márton Gyula, Magyar nyelvjárás. Kolozsvár, 1070.
- MČsángNműv. = Kós Károly — Szentimrei Judit — Nagy Jenő, Moldvai csángó népművészet. Bukarest, 1981.
- MČsángNyjA. = A moldvai csángó nyelvjárás atlasza. Szerkesztette Gálffy Mózes, Márton Gyula és Szabó T. Attila, I—II. Bp., 1991.

MNL.	= Magyar Néprajzi lexikon. Főszerkesztő Ortutay Gyula. I—V. Bp., 1977 — 1982.
MNyjRomKölcs.	= Márton Gyula — Péntek János — Vőd István, A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai. Bukarest, 1977.
MNyTört.	= Bárczi Géza — Benkő Loránd — Berrár Jolán, A magyar nyelv története. Bp., 1967.
MSzRET.	= Bakos Ferenc, A magyar szókészlet román elemeinek története. Bp., 1982.
NémTsz.	= Hegedűs Attila, Kisémedi tájszótár. Bp., 1992.
Orlovský	= Jozef Orlovský, Gemerský nářečový slovník. Martin, 1982.
SISJ.	= Slovník slovenského jazyka. I—VI. Bratislava, 1959—1968.
SISJČ.	= Slovník spisovného jazyka českého. I—VIII. Praha, 1989—1971.
SzékNyfSz.	= Székely nyelvfeldrajzi szótár. Összeállította Gálffy Mózes és Márton Gyula. Bp. 1987.
TszKal.	= Gálffy Mózes és Márton Gyula, Tájszótár Kalotaszegről és környékéről. — in: Universitatea „Babeş-Bolyai” Cluj. Studii de lexicologie. 1965.
UkrOrSz.	= Українсько-російський словник. Головний редактор І. М. Кириченко. Київ, 1953, I—

Egyéb szakmai rövidítések

„...” = köznyelviesített alak

↗ = népetimológiás változat(ok)

⇐ = népetimológiás változást indukáló szó- és/vagy jelentés(változat)

Szómutató

(A címszavakon kívül csak a tárgyalt magyar szavak legfontosabb változatait foglalja magában.)

- Ácsteszer hn 43
ādāmsutkā 78, 80
ág 'rőzse' 9, 10, 11, 15
ágbog 'rőzse' 10, 11, 12
ágbogak 'rőzse' 10, 12
ágocska 'rőzse' 9, 11
ágrucfa 15
ajak(a) 69
ajtókötés 90
ajtópora 6, 94
ajtóverő 90, 91
ajtóverő 83, 90, 91, 95
akasztófa 16
alabástrum szelenche 71
alamusza 70
állóverje 90
álmácsutka 'ádámcsutka' 78
álmátusa 'ádámcsutka' 78
anno decebál 35
anno decimál 35
(angyal)bögyörő 80
ányika 74
anyó 68
anyóuk 'anyaszárnyas' 68
apar 'ajak' 69
ápára 'ajak' 69
ápárájá 'ajaka' 69
apika 74
apró ág 'rőzse' 9, 10, 11, 12,
apróság 'rőzse', 'gyűjtős' 9, 10,
11, 12, 94, 95
aprópanusa 7,95
árboc 13, 14
árbocfa 14, 15
árbuc 'függőleges
tartógerendaféle' 13
árboc 'tökfajta' 13
árbuctök 13, 14
ásfa 'gombolyító' 14, 16, 17, 95
áspa 15, 16, 17
áspafa 14, 15, 16, 17
áspáló 15
áspálófa 15
aszúág 'rőzse' 10, 11
aszúság 'rőzse' 10, 11, 94, 95
bábasegge-gomba 75
bagó 8
bagóhitén él 8
bagojhitönn él 8
bagólén él 8
bagolygomba 21
bakarasznyi 67
balakovács 62
balfácán 36
bangy 75
bankahitben él 8
bankahitre 8
banya 94

barátlégy 21
 barátmagu 21
 barátos ‘amicus’ 21
 Barátos hn 21
 barátosi légy 17, 21, 94
 bársonyfolyó ‘bársonyfalu’ 56, 57,
 61
 baszuobogár 36
 Báta hn 17
 Bátaapáti hn 18, 19
 Bátaszék hn 18, 19
 bátibot 17
 Bécs hn 18, 17
 bécsitök 18, 19
 belbel ‘(kisgyermek) alszik’,
 ‘bölcső’ 23
 belbelik 23
 belget 23
 beli! beli! 22, 23
 beligyernek 22, 23
 belikol 23
 bigyológia 35
 bitófa 16
 bivalylégy 20
 bocskor ‘ételféle’ 28
 bocskoros (tojásleves) 27, 28
 bodza ‘növény’ 24
 bodza ‘lábszárfekély’ 23, 24
 bogározólégy 20
 bojnyik ‘növénynev’ 30
 borsos szelence 71
 bo(r)sporos 27, 28
 botfő 66
 bozdul 24
 böjti boszorkány 3
 bőmadár 28, 29, 94
 bőregér 29
 bőrféreg 29
 bőrmadár 28, 29
 bőrregény ‘denevér’ 28, 30, 94, 95
 bőrszárnyú 29
 bőrszőnyi szivar 3
 bubolaji tők 20
 budogány 27
 bugyelláris ‘ételféle’ 75
 bunyik ‘visszahúzódo természetű
 személy’ 30
 bundira 20
 bundola 20
 burnótos szelence 71
 búza ‘ajak’ 69
 búzafő 66
 búzátája 69
 buzdit 26
 buzdogány ‘acsarkodó’ 26, 27
 Buzdugán 26, 27
 buzdugán(y) ‘buzogány’ 26
 buzgó 25
 buzillája ‘ajaka’ 69
 buzog 26, 27
 buzogány 23, 26, 94
 бүдös(ke) ‘(labdajáték:) méta’ 31
 бүдү ‘méta’ 31, 32
 бүтү 32
 бүз ‘méta’ 31, 32, 33, 34
 бүзфүтö 31
 бүзöсдi 31, 32
 cáríka 72, 74
 cáríko 74, 75
 cárinkás 72
 (cigány)bögyörö 80
 cimbalom 75
 cimbalomverö 83, 84
 cinbolond ‘cimbalom’ 75
 cindalom ‘hirdetötábla’ 75
 cinke ‘herpes lingualis’ 53, 54, 95
 cinterem 30
 cire 10, 11
 cire-bire 9, 10
 cölöpverö 84
 cukor 81, 82

cukorkás szelence 71

csámédárázs 34, 35

Cseh vize 35

cséméh 34

csēmēlyke 34

csēmi 34, 35

csép 15

csépfá 15

cserépverő 84, 85

csevice 35

csevize 35

csigaleves 28

csigapogácsa 28

csigarétes 28

csimidárázs 34, 35

csípás 28

csipásmálé 28

csipszar(ka) 35, 36

csorba csoroszlya 92

csórémadár 29

csoroszlya 92, 94

csor(o)szol 92

csorszog 92

csoszlát 92

csoszog 92

csoszója 94

csótár 92

csömēj 34, 35

csömí(h) 34, 35

csörgőüszög 36, 40

csörme 'forgácsfánk' 39

csörmepaprika 39

csörmő 'gabonaüszög' 36, 40

csörmő 'törmelék' 39

csörmődohány 39

csörmőkukorica 39

csörmől 'üszög' 36, 39

csörmöle 'tésztanemű étel' 39

csörmő 'üszögös búzaszem' 39

csörmőc 'üszögfajta' 39

csuhol 78

csúhol 78

csúrol 80, 78, 94

csúszda 'eketalp' 80

csuszinka 80

csuszkozó 'angyalbogyőrő' 80

csúszóvas 80

csúsztató(vas) 80

csutká 'ádámcsutka' 78

dal 75

dana 'rossz szellem' 30

daráló 81

denevedéb 22, 23, 94, 95

Deszk hn 40, 41, 42, 43, 46, 94

Deszka hn 40, 41, 42, 43

deszka 40

dinka 'sütőtök' 20

dinkajitők 19, 20

dinkatők 19

dióverő 83

disznót ver (-üt) 86

disznóütés 86

disznóütő 86

disznóveret 86

díszpancser 35

dobverő 84

dongólég 20

dúméh 36

Duna-eve hn 46

ebag 56

eban(n)ya 56

e(b)fing 54

Ebházi szn 69

ebsemereg 47

ebse méreg 47

efinköj 54

éles csoroszlya 'villámcsapás' 93

elv(e) 46, 47

elver 85

- éposz 54
 Erdély 'Transilvánia' 47
 erefő 66
 Esti Kornyika 36
 eve 46
- fa 14, 15, 16
 fajfa 47, 48, 49, 94, 95
 fájfa 48
 fajfi 48, 49
 fajficérna 49
 fajfok 48, 49
 fajfücérna 49
 fajsza 16, 17
 fajsza 16, 17, 94, 95
 fal 'keréktalp' 57, 59, 60
 falat(ka) 'herpes lingualis' 56
 falfa 57, 59
 falhonverő 84, 85
 falverő 84
 farkasmadár 29
 farkasver'ëB 'tövisszúró gébics' 29
 fejfa 'bodzafából faragott orsó',
 'szövőszék hengere' 47, 48,
 49, 94
 fejfok 48, 49
 Feketeügy elve hn 46
 felnagy 49
 felver 84
 félmadár 28
 fergetyü 79
 fing 'herpes linguáris' 54
 fínghójjag 54, 55
 fin(g)kő 53, 54, 55, 56
 flóyta 'szájharmonika' 76
 flóytás 'szájharmonikás' 76
 fő 'donga' 57, 59
 földfa 57, 61
 folt 'keréktalp' 59, 60, 61
 folyó 'nagyobb patak' 59, 61
- folyó 'keréktalp' 57, 59, 61
 folyózatlan kerék 59, 61
 foszt(y)inká80
 fő 'legfelső' 68
 földikovács 61, 62, 94
 földi fecske 61
 földi kalapács 'hantmadár' 61
 földipoloska 62
 földfa 'szövőszék hengere' 47, 49,
 94, 95
 földgórija 'nagy fülű (ember)' 3
- gāgor 77
 gamba 69
 gatyás tojás 28
 gége 77
 gégor 77, 78, 94, 95
 gereblyefő 66
 gregor 'ádámcsutka' 77, 78, 94
 Gregor 'Gergely' 78
 guba 72
- gyújtós 9
 gyűszű 75
- hagymás 'hagymáz' 3
 halálfa 16
 hamis 70
 harbuc 13
 harbuz 13
 harapós 70
 harbuc-tök 14
 harisnya 'lábszárvédő' 72
 has(a)ló 47, 52
 haszajó 47
 haszít 'hasít' 52
 házi fiú 23
 herbüz 'görögdinnye' 13
 hétsingszakállú 67
 Hétszűnyűkapanyányimonyók 67,
 68

Hid-elve hn. 46
hiriba 21
hiribagomba 22
hiribigomba 22
hompör(a) 'ótvar' 70
höncsönszakállú 69

icár 72
icipicigájó 8
ingikó 74
iromba 21
irombaji tyuk 21
iszkábbaverő 84, 85
ires (~iros) szelence 71

jó 'folyó' 43
juh 'belső rész' 8
juhászodik 8
juházik 8

kakascseplés 89
kakaslövés 89
kakasnyakazás 89
kakasütés 89
kakasverés 89
kakasverő 83, 89, 91
kalafa 14, 16, 17, 95
kanászodik '(meg)szelidül' 8
káposztapoloska 62
kaszafő 66
ka(s)zaj 62, 63, 64, 94
kazal 62, 63
kelególyál 64
kelekólál 64
kelepgólya 'sokat fecsegő személy'
64, 94
kemencepereg 19
keménéc-kalács 19
keménymag 55
kęminüszök 40
kenőcsös szelence 71

kenyérgomba 21
kerékfal 57, 59
keréktalp 57
ker-fő 'kerítés' 57
kézimalom 81
kicsipanusa 7, 95
kíznófa 16
kisbíró 43
kokoska 'angyalbögyörő' 80
kopasz ág 'rőzse' 10
kopó 43
kopófülű galuska 28
kopott csoroszja 'vén banya' 91
kovács 'poloska' 62
kovászverő 84
kő 55
kő(ü) fing 53, 55, 95
kőj 'kő' 55
kőjmoag 55
kőkiverő 'bodobács' 61, 62, 94
kőminmag 55
kőrfa 66
kőrfő 'fakapocs' 64, 65, 66, 95
kőrfűsü 66
kőrömméreg 47
kőrpő 65
kőrpöly 64, 66
kötélverő 85
kucsmagomba 21
kuffergyár 'kupleráj' 36
kurjancs 3
kutyalég 20

lábikó 74
lámpabüdü 32
lányikó 74
lérike 74
linka 20
linkajitők 20
Lippahárs hn 43
lólég 20

lószedő 86
lóverő 'lókupec' 86
lóverőkupec 86
lőcsfő 66

Malom-elve hn 46
manó 66, 67, 68, 80
Manó 'Emánuel' 68
manyó 68
manyók 68
már amarra rossz [=Máramaros]
20
marhalégy 20
markot ver 86
marokszedő 86
marokverő 83, 84, 85, 86, 91
marosz 'hamis (kutya)' 70
meg-juhászodik 8
megkanászodik 'megszelídül' 9
mezeipoloska 62
mêányá 35
méh 35, 36
méreg 'genny' 47
méta 31
miska 'egér' 3
mocskospajod 79
monoch 66, 67
mony 67, 80
monyók 67, 68
monyor 80
mota 15
motáfá 15
motolla 15, 16, 17
motollafa 15, 17
mosztalék 9

nád 69
nádházi 68, 69
nádméz 81, 82, 82
Nádoselve hn 46
nagy csoroszlya 'nagy nyelv' 93

nagylégy 20
napfínykőtő^ű 61
náplesi 61
napsütőbogár 61
nárméz 77, 82, 95
náthás 69
nátházi 68, 69
natypanusa 7, 8, 95
názméz 83
návoj 50, 52
nénike 74
növénygyűjtő szelence 71
núdli 80, 81

nyëre 82

opára 69
oroszleány 'oroszlán' 3
orosszam mar 'orvul mar' 70
orozba (maró) 70
orozmaró 70
orozva maró 70

ör '(madár) köröz' 53
örém 53
öröm 52, 53
örömfá 'szövöszék hengere' 47, 52
örömmadzag 47, 52
örömnád 53

őr 'melléfonál' 53
őr 'öröl' 53

palántatetű 62
pálcika 74
pámpuská 80
pándrává 79
panus(a)kóré 7
papó 68
papók 68

paprikás szelence 71
párika 'párocška' 74
pátá 'csimasz' 77, 79
pécitök 18
pécs 'bögöly' 20
Pécs hn 18, 19, 20
Pécs(bagota) hn 18
pecsérke 21
pecsérkegomba 21
pécsi 'bögöly' 20
pécsilég 20
pécsitök 18, 19
Pécs(várad) hn 18
piaci légy 20
pici gája 7
piciján(y) 'kukoricacső
borítólevele' 7
pinke 'herpes linguális' 54
pintyöke 'herpes lingualis' 53, 54,
95
pirozsogár 36
pisurka 80
piszk(a) 69
pondrókása 27
potypinka 21
potypinkagomba 21
poszméh 35
pőcsik 20
pőndörimácsik 80
pucu(ka) 'angyalbögörő' 80
putina 83

Rátka hn 43
ravasz 70
rednice 77
regény 'görény' 27
resica 81
reznice 81
Rikájó hn 40, 43, 46, 94
rongyos-bugyogó 'forgácsfánk' 28
rossz 70, 94, 95

rosszházi 68
rosszmaró 70, 94, 95
rúdfő 65, 66

satrafa 94
semniházi 68, 69
sėnkiházi 68
Sió 'vizrajzi név' 46
snúdlí 77, 80, 81, 95
só 71
sodronc 80
sodrotcsikmák 80
sónica 71
sónyica 70, 94
sóórlő 81
sósogár 35, 36, 95
só szelence 71
sovárvány 71
sőndörimácsik 80
spajod 77, 79, 94, 95
spátá 79
sufnódlí 80, 81
suhol 77, 78, 94
sullatovas 80
súlyánká 80
sunyi 70
surl'ánka 77, 80, 94, 95
surol 80
súrol 78, 80
sülőtök 19
sütni való tők 18
sütő 'sütökemence' 19
sütőtök 19
süvėny 'rőzse' 9

szabóbogár 35, 36, 94, 95
(szája) aparája 69
(szája) buzája 69
szája gyűre 69
(szája) pittye 69
szája préme 69

szája széle 69
szájpereme 69
szálka 'szálka' 74
szálka 'rőzse' 9
Szamos-Bécs hn 18
szánikó 74
szár 74
száraz ág 'rőzse' 9, 10
száraz gally 'rőzse' 10
száraz perme 'rőzse' 10
szárazság 'rőzse' 9, 10, 94, 95
szarházi 68
szárika 'guba, suba, szűr' 72, 74,
75
szárika 'lábszárvédő' 72, 74, 94
szárnyasféreg 29
szát(y)fa 14, 16, 17, 95
szát(y)va 16, 17
szederjes 24
szégyenfa 16
székikó 75
szelence 70
szerencsétlen flótárs 76
szfergetyü 77, 79, 94, 95
szfjrgyēja 79
szfirla 79
szipa 94
szipirtyó 94
szivárván(y) 71
szo 'só' 71
szobor 'szövöszék hengere' 50
szòlnica 71
szonyica 71, 94
szögverő 84, 85
szömörösög 21
szömörösöggomba 21
szurok 'üszögfajta' 39
szuronyoslég 20, 21
szürkelég 20, 21

talp 'keréktalp' 57, 59

talpfa 57
tamburaverő 84
tanyaverés 84
tanyaverő 84
tarkalég 20, 21
tarkapoloska 62
técsi dongó^u 21
Técső hn 20
téglaverő 84, 85
teher 6
tejverő dézsa 85
tejverő üdő 84, 85
Tetüházi szn 69
tézslafő 65, 66
tikmon 68
Tisza-Bécs hn 18
Tiszelve hn 46
torongy 75
tűzgyújtó 'rőzse' 9

tyúk 'Henne' 91
tyúk 'kakas' 89, 91
tyúkverő 83, 84, 86, 89, 91
üszög 36, 39, 40
vadméh 35
vájugverés 84
vájugverő 84, 85
vájugvetés 84
vájugvető 84
vasverő 85
vén 94
vén csoroszlja 91, 92
vén csoszoja 91, 92
vén zsana 91, 92
ver 86, 90, 91
ver (a nap) 61
vér 30
veréb 'spatz' 62
veréb 'madár' 29
verébköltő 'bodobács' 61, 62, 94
-verő 82--91

verő 'verőfény', 'kovács' 62, 85,
90, 91
verőköltő 61, 94
visszátcsik 80
Völgy elve hn 46

záhár 19
zene-zuna 93
zubog 50
zúboj 50
zuboly 47, 49, 50, 52
Zuboly [Miklós, a takács] 52
zúg 50
zugó 'szövőszék hengere' 50
zugoly 47, 50
zugoly-fa 49, 50

zsana 'lárma' 93, 94
zsana 'szipirtyó' 93, 94
zsana 'asszony' 94
zsanál 93, 94
zsanatol 93, 94
zsena 'szerető' 93
zsinat 94
zsinatol 93, 94
zsirosbödön 83
zsirosbutina 77, 83, 95
zsirosputina 83

Tartalomjegyzék

Bevetetés	3
Szómagyarázatok	6
AJTÓPORA	6
APRÓPANUSA ~ KICSIPANUSA ~ PICIJÁNY	7
APRÓSÁG ~ SZÁRAZSÁG ~ ASZÚSÁG	9
ÁRBOC ~ ÁRBUCTÖK, HERBÜZ	13
ÁSFA, ÁSPAFA, SZÁTYFA, KALAFÁ	14
BÁTIBOT, BÉCSITÖK, PÉCSILÉGY, BARÁTOSI LÉGY.....	17
BELIGYERMEK	22
BODZA ~ BODZÁS, BOZDA ~ BOZDÁS; BUZOGÁNY	23
BO(R)SPOROS ~ BOCSKOROS (TOJÁSLEVES).....	27
BŐMADÁR, BŐRREGÉNY, DENEVERÉB, DENEVÉR.....	28
BUJNYIK.....	30
BÜDÜ, BÜDÖS(KE), BŰZ(ÖSDI)	31
CSEMÉH	34
CSEVIZE.....	35
CSIPSZARKA, SZABÓBOGÁR, SÓSBOGÁR.....	35
CSÖRMŐ, CSÖRGŐÜSZÖG.....	36
DESZK, RIKÁJÓ	40
DUNA-EVE	46
EBSE MÉREG.....	47
FAJFA ~ FEJFA ~ FÖLFA, ZUBOLY ~ ZUGOLY ~ ZUGÓ, HASLÓ, ÖRÖMFA, ÖRÖMMADZAG	47
FINKÓ, KÓFING, PINTYÓKE, CINKE.....	53
FOLYÓ, BÁRSONYFOLYÓ, FOLT	56
FŐDIKOVÁCS, KÓKIVERŐ, VERÉBKÖLTŐ	61
KA(S)ZAJ.....	62
KELEGÓLYÁL, KELEPGÓLYA.....	64
KÖRFŐ.....	64
MANÓ	66

NÁTHÁZI.....	68
OPARA.....	69
ROSSZMARÓ, ROSSZ.....	70
SÓNYICA ~ SZONYICA.....	70
SZÁRIKA.....	72
SZERENCSETLEN FLÓTÁRS.....	76
Szóvegyülés, hangátütés.....	77
[IÉGOR (~ GREGOR), CSÚROL, SUHOL, SPAJOD (~ PATA), SZFERGETYÜ, SURLÁNKA, SNÚDLI; REDNICE, NÁRMÉZ, ZSÍROSBUTINA].....	77
-VERŐ [AJTÓVERŐ, MAROKVERŐ, TYÚKVERŐ, KAKASVERŐ]....	83
VÉN CSOROSZLYA, VÉN CSOSZOJA, VÉN ZSANA.....	91
VISSZATEKINTÉS.....	94
Rövidítések.....	96
Szómutató.....	98
Tartalomjegyzék.....	107